

MASARYKOVA UNIVERZITA V BRNĚ

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka

Magisterská diplomová práce

2016

Bc. Dominika Bartošová

MASARYKOVA UNIVERZITA

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka

Český jazyk a literatura

Bc. Dominika Bartošová

**Sémantika českých názvů pece, pečení a pečených kulinářských
výrobků**

Magisterská diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Pavla Valčáková, CSc.

2016

*Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala
samostatně s použitím uvedených pramenů a literatury.*

.....

Na tomto místě bych ráda poděkovala PhDr. Pavle Valčákové, CSc., za vedení mé diplomové práce, za poskytnutí mnoha cenných rad a podnětů, ochotu, vstřícnost a vždy přátelský přístup.

Dále bych chtěla poděkovat svému příteli, který je mi vždy velkou oporou.

OBSAH

Úvod	7
Teoretická část	9
1 Vývoj topenišť	9
1.1 Slované	9
1.2 Čechy	11
1.3 Pec (pekařská)	14
2 Historie pekařství	16
2.1 Historický vývoj pekařství v Čechách	17
2.2 Pekařské cechy v Čechách	18
Jazyková část	20
3 Péci, pec	20
3.1 Části pece	26
KLENBA	26
KOMÍN (ad DYMNÍK)	29
NÍSTĚJ	35
PECIŠTĚ	37
POPELNÍK	38
PŘEDPECÍ	40
ROŠT	42
SOPOUCH	45
3.2 Činitelská jména (nomina agentis)	47
HELFÍŘ (ad SAZEČ)	47
KLONÝŘ	48
PECAŘ	49
PECÁK	51
PECIVÁL	52
PECOPALKA	54
PEKAŘ	55

SAZEČ (ad HELFÍŘ)	59
ŠTÍPÁK	61
TENČÍŘ	63
3.3 Názvy pečených kulinářských výrobků	66
PECEN	66
PEČÁRKA	68
PEČENÁČ	71
PEČENĚ	73
PEČIVO	75
VÝPEK, VÝPEČEK	78
Závěr	81
Literatura	83
Seznam zkratek literatury a internetových zdrojů	83
Seznam použité literatury	85
Seznam internetových zdrojů	87
Seznam zkratek literatury uvedené v příkladech	89
Seznam obrázků	90
Zkratky jazyků a jiné	91
Rejstřík	95
Anotace	102

ÚVOD

Existence člověka je podmíněna mj. i potřebou přijímání potravy. Způsob obživy se v průběhu věků proměňoval a upravoval v závislosti na těchto lidských potřebách a také na podmínkách, a to jak základních, např. sídelních, tak sociálních a kulturních. V oblasti tohoto vývoje jsou mnohé vynálezy převratné – jedním z nich jsou nepochybně i první pekařské *pece*.

Pečivo (pokrm spjatý s *pecí*) patří od počátku svého vzniku k nejzákladnějším potravinám. *Pec* se tak stala, v návaznosti na tuto důležitost, nezbytnou součástí lidského života. Kromě zajišťování obživy zprostředkovávala potřebné teplo a světlo. Stejně jako všechny vynálezy, si také *pec* prošla určitým vývojem. Dnes už vidíme staré historické *pece* jen velmi vzácně. Zůstávají dochované v gastronomických muzeích či ve skanzenech (mnohdy jde o pouhé napodobeniny), nejčastěji ale v pamětech našich předků. Konstrukce *pecí*, pekařství (obecně) i nejrůznější pekařské procesy jsou v současnosti zcela odlišné od původního stavu před sty a tisíci let. V době dnešních moderních technologií (elektrické etážové *pece*, předpřipravené sypké směsi na přípravu chleba či sladkého *pečiva* prodávané již hotové) se váha pekařské práce, označované kdysi za umění, zčásti vytratila. Právě v návaznosti na tento fakt vzniklo téma pro tuto diplomovou práci.

Cílem mé diplomové práce je tedy za pomoci jazyka představit pekařskou činnost a okolnosti s ní spojené tak, jak existovaly kdysi, před nástupem modernizace. Prostřednictvím jazykového zkoumání dám možnost nahlédnout do minulosti – přiblížím kulturu pečení od starých dob – a umožním porovnání se současností. To uskutečním sběrem materiálu slovní zásoby, který bude zkoumán z hlediska jazykového a sémantického vývoje, etymologie a slovtvorby, a také z hlediska funkce a užití jednotlivých lexémů v dané oblasti.

Práci tvoří dvě základní části. První je část **teoretická**, ve které představuji vývoj nejen *pecí*, ale topeništních zařízení celkově, a to u starých Slovanů všeobecně a speciálně v Čechách. Výchozí literaturou je mi zde dílo Lubora Niederleho *Slovanské starožitnosti* a studie Viléma Pražáka *Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovenském lidovém obydlí* (In *Český lid*). Teoretická část, týkající se vývoje pekaření a pekárství v Čechách, vychází zejména z děl Dagmar Broncové *Historie pekárství v Českých zemích* a Ferdinanda Polenského *Z dějin života a práce řemesla pekařského*.

Pro doplnění informací mi pak slouží např. *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* Stanislava Broučka a Richarda Jeřábka, studie Vladimíra Nekudy *Vybavení a provoz venkovské domácnosti ve středověku* (In *Archeologia Historica*), *Dějiny hmotné kultury* Josefa Petráně, dílo Zikmunda Wintera *Řemeslnictvo a živnosti XVI. Věku v Čechách: (1526–1620)* apod. (viz kompletní seznam literatury na konci práce).

Druhá – **jazyková** – část, se věnuje vytyčeným oblastem jazyka (viz výše). Je rozdělena do podkapitol, podle okruhu zkoumaného lexika: 3 *Péci, Pec* (jakožto výchozí tvary zejm. pro etymologii většiny zkoumaného materiálu); 3.1 Části pece; 3.2 Činitelská jména (nomina agentis) a 3.3 Názvy pokrmů. Struktura jednotlivých podkapitol, v nichž jsou hesla řazeny abecedně, je přesně dána: nejdříve charakteristika vybraného slova, následuje jeho jazykový vývoj od dob staré češtiny po současnost, celý výklad pak uzavírá zpracování původu vzniku slova a jeho slovtvorba. K základní charakteristice slov je zapotřebí využití internetových zdrojů, kromě nich je pak užito např. *Encyklopedického slovníku*. Pro jazykový vývoj je v práci stěžejních několik děl: stav lexika v období staré češtiny prezentuje internetový *Vokabulář webový* (konkrétně jednotlivé slovníky v něm zastoupené, např. *Malý staročeský slovník* či *Staročeský slovník* atd.); češtinu 19. století zaznamenává Jungmannův *Slovník česko-německý* a Kottův *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický*; stav v současné češtině mapují především *Příruční slovník jazyka českého*, *Slovník spisovného jazyka českého* a *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Etymologická část pak vychází z Machkova *Etymologického slovníku jazyka českého* nebo *Českého etymologického slovníku* Jiřího Rejzka aj., slovtvorná č. např. z díla Arnošta Lamprechta a Dušana Šlosara *Historická mluvnice češtiny* (viz kompletní seznam literatury).

TEORETICKÁ ČÁST

1 VÝVOJ TOPENIŠŤ

Název topeniště označuje všechny ‘druhy a způsoby, jimiž byly místnosti ohřívány, nebo pomocí nichž se připravovala jídla a pekl chléb a mimo to všechna zařízení, sloužící k odvádění dýmu nebo k osvětlování’ (Pražák In ČL, 321).

1.1 SLOVANÉ

„Nejdůležitějším kusem vnitřního zařízení ve středo- a západo- evropském domě bylo odjakživa ohniště nebo krb, kolem něhož se soustřeďoval celý život rodinný, kde se připravovala potrava, kde se v zimě vykládaly rodové tradice a zákony, kde se uctívaly duše předků a jiných nadpřirozených bytostí.“ (Niederle: 840).

První, čistě vyhřevné *pece*, které byly postupem času spojovány s *pecí* pečicí (existuje mnoho konstrukcí *pecí*, které v nejstarších dobách vznikaly zejm. za účelem pečení chleba) či otevřeným ohněm, byly nejspíše vytvořeny Germány a Slovany, a to z důvodů krutých mrazů a přírodních podmínek. Jako první byla stavěna topeniště, resp. ohniště venkovní, která byla užívána především v létě. Už v době neolitu bylo pro slovanské obydlí příznačné přenesení topeniště dovnitř domu – vyhloubená jáma vyskytující se v místnosti nebo vyvýšené ohniště (vytvořené podstavcem z hlíny), které mnohdy bývalo ohraničené kameny a tvořilo tak jakýsi krb (kameny udržovaly stálou teplotu, a tak bylo vytápěno celé obydlí, aniž by bylo použito přímého ohně) (Niederle: 840).

(obr. 1, vyvýšené ohniště)

Pro Slovary západní i východní byla, jak říká Niederle, typická *pec* ve tvaru polokulovité kupole nebo kvádrů či krychle s otvorem vepředu a na vrcholu, sestavená z kamenů (např. žula) a vymazaná hlínou. Přední otvor pak sloužil pro zapalování a udržování ohně, horní otvor pro odvádění kouře. „Na nízké podezdívce, konstruované z kamení, silných dřevěných desek a hlíny, zdvihala se kupolovitá, pyramidální nebo krychlovitá klenba z hlíny, nebo z desek hlínou ohozených; zepředu měla otvor, jímž se oheň uvnitř rozdělával, jímž se přikládalo a druhý otvor nahoře, kterým odcházel kouř. Výstupku před pecí, na němž by mohl planouti volný oheň na nalezených starých pecích nenalézáme, za to však [...] existovaly stále ještě vedle pecí otevřené krby.“ (Niederle: 846). Proces odvádění kouře nebyl zcela dokonalý, ale mezi *dymníkem* (*komín*, viz níže; jinak také označení domu, ve kterém bylo toto zařízení) a obydlím bez něj byl podstatný rozdíl. Dymnice zastupovaly tzv. světlé obydlí, ostatní domy byly tzv. černé (přítomnost sazí a kouře).

Konstrukce *pecí* se v každém obydlí mírně odlišovaly, např. tvarem nebo velikostí. Jeden znak byl však *pecím* společný, a to struktura jejich vnitřního prostoru. Bylo pravidlem, že byl pokryt silnou vrstvou hlíny či pruty a deskami a další vrstvou hlíny na nich. „Jsou to nepopíratelně první staroslovanské pece, zvané zajisté už tehdy tímto domácím názvem – pec, stsl. pešť, od péci (pešti z psl. *pekti), neboť tento výraz pro analogickou konstrukci uzavřeného krbu uvnitř příbytku je doložen několika současnými historickými prameny. [...] nejstarší doklad je v legendě o sv. Methodovi u konce IX. století.“ (Niederle: 845).

První *pece* se objevují s římskou kulturou. Můžeme se „[...] domnívat, že slovanská pec vznikla přenesením vzorů římských na sever nebo jejich napodobením. Princip zařízení i podoba je tatáž.“ (Niederle: 857). Za první primitivní *pece* jsou považovány kovové poklice, na které se dříve nasypal rozžhavený popel a které se také na žhavý popel pokládaly. Užívalo se jich při pečení chleba, kdy se pod nimi udržovalo teplo. Původ slovanských *pecí* je tak nejspíše ovlivněn římsko-germánským působením. Kromě toho měly významný vliv na utváření pozdějšího topeništního vývoje také stavby francké (Niederle: 862). K základním prvkům, které Slované zřejmě přebrali, patří vznik druhého ohniště v kuchyni, kachlová kamna přistavovaná k *pecí* (mnohem později než funkční *pece*), vytápění kamen z jiné místnosti a vystavění *komínu*. „Přijetím těchto tří nebo čtyř detailů mnoho se zlepšilo ve starém slovanském domě. Jizba přestala být místností, v níž pro kouř a zápach bylo těžko žítí [...] přestala být plná sazí, přestala být černou a stala se světnicí, kamna v ní hrála lépe, trvaleji a úprava jídel a nepříjemnosti s tím spojené dály se venku v kuchyni.“ (Niederle: 862).

Nejstarší kamna „[...] na podezdívce pozůstávala z kupole sestrojené z kachlů dovnitř silně vydutých původně to prostých vypálených nádob. Tento druh klenby přejat byl Germány od Římanů už před VI. stoletím [...]“ (Niederle: 864).

K obsluze ohně a *pece* užívali Slované prostého náradí. „Hrnce stavěly se prostě k ohni a maso se peklo na roštích dřevěných nebo železných, položených na nějakých primitivních podložkách.“ (Niederle: 865). Oheň v otevřených ohništích i v *pecích* se nejdříve rozdělával křesáním kamene o kámen, s počátkem římské kultury se však pro tyto účely začalo používat ocílek. „V době té jsou to masivní kovové tyčinky na jednom konci trochu rozšířené, na druhém opatřené úskem event. i kroužkem, sloužícím k zavěšení ocílky na pasu.“ (Niederle: 866). Tvar a forma ocílky se s vývojem topenišť a potřeb jejich uživatelů také proměňovaly. Pro lehčí podpálení se užívaly hořlavé látky či kusy síry.

1.2 ČECHY

Dům se často stával domovem tehdy, kdy do něj byl přenesen oheň. Topeniště našlo své využití nejen během krutých zim – obyvatelům stavení zajišťovalo jak potřebné teplo, tak také potravu. Místnost, kde byl jakýkoliv typ topeniště umístěn, tvořila centrální jednotku stavení. Obyvatelé zde trávili nejvíce svého času (spánek, práce, ale také sdružování se s rodinou a další činnosti patřící k běžnému životu) (Pražák In ČL: 321). Teplo a světlo, tolik potřebné věci pro uspokojení základních lidských potřeb, se tak staly také mezilidským pojítkem.

Umístění a typ topeniště určoval postavení ostatních místností, jejichž rozmístění pak předurčovalo také jejich funkčnost. Místnosti můžeme rozdělit do dvou typů, na místnosti tzv. černé a místnosti světlé (Pražák In ČL: 323; Niederle: 846–847). Určujícím faktorem pro to, která místnost se stane černou, a která světlou, byla přítomnost dýmu či kouře, který se z topeniště linul. Černé místnosti byly při zatopení neobyvatelné. Naopak světlé místnosti byly obyvatelné, i když došlo k topení. *Pec* v takových místnostech byla totiž vytápěna z místnosti jiné. Jak říká Pražák, nejenže *pec* určovala funkčnost jednotlivých místností, ale předurčovala i jejich hierarchii. Často se stávalo, že síň, dříve považovaná za pouhý vstupní prostor do domu, ve kterém se nacházelo např. různé náradí apod., se stala po instalaci *pece* kuchyní a také jakousi odpočinkovou místností.

V dobách pozdějších, kdy byla topeniště rozdělena k využití v kuchyni (byla vylepšena o plotny) a k pouhému vyhřívání, mohla síň stále zaujímat postavení kuchyně.

V souvislosti s touto skutečností se dle umístění topeniště a typu místnosti zařizoval také její interiér. Černé místnosti byly většinou zařízeny masivními kusy nábytku, které sloužily nejčastěji ke spánku či posezení. Světlé místnosti se naopak vyznačovaly moderními a estetickými kousky. Oddělení zdroje vytápění tak umožnilo rozvoj lidového interiéru, jehož zvelebování nebylo do té doby možné (Pražák In ČL: 323).

Různé typy topenišť také formovaly kulturní vývoj lidu. Poskytovaly jejich uživatelům rozličné možnosti v přípravách pokrmů, a tak také obohacení jídelníčku. „[...] jiné druhy jídel bylo možno připravovat tehdy, pokud se vařilo jen na otevřených ohništích, a to buď v zavěšených nad nimi kotlích nebo v hrncích jen k ohni přistavovaných, či případně do pece zasouvaných, než potom, když se začalo vařit na železných plátech plotny, kde se postup vaření dal daleko snáze sledovat ve svých fázích [...]“ (Pražák In ČL: 322).

Na výstavbu topenišť nejen v českých obydlích mělo vliv hned několik faktorů. Nejsilnější vliv měly na vývoj topenišť přírodní podmínky, respektive ráz krajinné oblasti, ve které se dům nacházel. V nížinách šel vývoj topenišť tzv. s dobou a respektoval všechny dobové aktualizace (světlé místnosti, plotny atd.). V horských oblastech však ještě dlouho přetrvávalo jednoduché pojetí topenišť (dlouhou dobu se v těchto oblastech uchovávaly černé místnosti známé již z praslovanského období) (Pražák In ČL: 322). Dalším vlivem bylo sociální zázemí zřizovatele topeniště. Velké statky rychleji přijímaly novinky než menší usedlosti: „[...] ve statcích dochází zpravidla mnohem dříve k zařizování černých kuchyní než v chalupách; a nadto někde v nich ani k tomu nedošlo, ohniště v síni zůstávala neoddělena a tvořila jen jakýsi víceméně nijak vymezený kuchyňský kout.“ (Pražák In ČL: 322). Podobná situace nastávala také se zaváděním výhřevných kamen či krbů.

Nezanedbatelný vliv na ráz topenišť mělo osídlení – jiná topeniště se vyskytovala v oblastech staré slovanské kolonizace a jiná zase např. za velké německé kolonizace, což mnohdy způsobuje i vnitřní odlišnosti regionální. Celkový stav jejich vývoje v Čechách je poměrně těžko komplexně zmapovatelný, a to kvůli odlišnostem nejen na větších územních celcích, ale také v krajích. Vznik prvního ohniště a také pece lze v Čechách datovat již do pravěku. Prvním takovým topeništěm bylo ohniště, umístěné přímo na zemi s volným ohněm, které se až postupem času obkládalo kamením a stalo se základem pro vytvoření primitivních

uzavřených *peci*, z nichž se pak vyvinuly *pece* chlebové a další. Tyto počátky jsou Pražákem označeny jako první epocha (Pražák In ČL:328–332).□

Druhá vývojová fáze topenišť (jak uvádí Pražák) byla charakteristická přítomností *pece* v jedné místnosti a ohně, který ji vyhříval, v místnosti druhé. V tomto případě přebíral oheň dřívější funkci *pece* – vařilo se pouze nad ním. K *peci* se příležitostně přistavovala výhřevná kachlová kamna, ovšem ta byla záležitostí movitějších občanů. „V kamnech se místy také vařilo, a to obdobně jako dříve v *peci*, a sice zasouváním hrnců do nich pomocí dlouhých vidlic opatřených někdy i kolečky k usnadnění posunu. Vařilo se v nich zpravidla jen v zimě; v létě jen na ohništi v síni, aby se jizba nepřehřívala.“ (Pražák In ČL: 335). V chudších rodinách, zejm. na vesnicích „*Pec* slouží k vyhřívání jizby a pečení chleba; v ní se také vaří a na ní se spává.“ (Pražák In ČL: 330).

Nejdůležitější místností českého domu se tak stala jizba (světlá místnost), jelikož právě v ní se nacházela tato topeniště. Ta stála většinou v koutě při pravé straně u dveří a jejich rozloha bývala přibližně 3 – 4 m². „Z dosavadních výzkumů [...] vyplývá, že *pece* byly stavěny z kamene a hlíny. Měly převážně obdélníkový půdorys, takže v prostoru měly tvar kvádrů. Dna *pecí* byla vyložena z pečlivě urovnaných kamenů, převážně křemenů a vymazána jemnou hlínou. U všech zkoumaných *pecí* bylo zjištěno několik vrstev výmazu (zpravidla tři, nejvíce čtyři) nad sebou. V horních vrstvách výmazu bylo kromě drobných kamenů použito i střepů z nádob [...]. Ústí *pece* tvořily zpravidla ploché na užší hranu postavené kameny. Před ústí *pece* bylo umístěno ohniště [...]“ (Nekuda In AH: 9). Tuto podobu měly vesnické i měšťanské *pece*. V nejbohatších měšťanských rodinách se pak stavěly krby či kamna.

Na rozdíl od obecných informací vztahujících se ke slovanským topeništím víme, že v Čechách byly nalezeny artefakty svědčící o užívání alespoň základního náradí k manipulaci s topeništěm. „Nález železných lopatek v jizbě vydává svědectví o úpravě ohniště při vaření.“ (Nekuda In AH: 12). Významným posunem ve vývoji se stal sporák (plotna s železnými pláty na vaření a také troubou na pečení, často již spojena s *komínem*), který byl na našem území užíván od poloviny 19. století (jeho ustálení mělo spíše regionální platnost, rozšíření nebylo celoplošné stejně jako u předchozích druhů topenišť), a který přebíral úlohu jak ohniště, tak také kamen (ty se z domácností postupně vytrácely). *Pece* však v obydlích stále přetrvávaly, a to kvůli pečení chleba. Vaření na sporáku bylo pohodlnější a také vytápění místnosti bylo rychlejší a úspornější.

Tento typ topeniště považuje Pražák za zásadní přerod, tudíž s počátkem užívání sporáku nastává třetí epocha topeništního vývoje.

(obr. 2, měšťanská kuchyně)

Čtvrtou epochou lze nazvat období do roku 1966 (datum vydání Pražákovy statě). Moderní společnost očekávala technický posun, který zajišťoval, vzhledem k rozvoji průmyslu, inovace také v oblasti topeništních zařízení. Do obydlí se tak dostávají průmyslově vyráběná topeniště: „[...] smaltované sporáky, železná vyhřívací kamna; vesměs tedy topeniště mobilní, snadno přenosná, a pronikají sem již též sporáky a trouby elektrické, protože všude do vsi je zavedena elektřina.“ (Pražák In ČL: 341). Za pátou epochu pak lze označit současnost, tj. 21. století.

1.3 PEC (PEKAŘSKÁ)

Odpovídající definice významu slova *pec* může být následovná: Jde o „zařízení s uzavřeným ohněm k vyhřívání jizby či světnice, k pečení i k vaření pokrmů, sušení ovoce, konopí a lnu, loučí, palivového dřeva apod. Nář. se nazývá *chlebnice*, *chlebovka*, *pekarčák*, *pekárka*, *pekárna*, *zadní pec* nebo *zadnice*.

U pece situované mimo dům výhřevná funkce odpadá; speciální pece sloužily k vypalování keramiky, cihel, k pálení vápna atd.“ (LK: sv. III, 716).

Existuje několik typů pekařských *pecí*, které lze dělit podle různých kritérií. Pro tuto část je použito dichotomie *pece* s topením přímým, ve které se palivo pro její vyhřátí spaluje přímo v pečicím prostoru (právě tyto a podobné *pece* byly využívány v různých historických obdobích) a s topením nepřímým. V *peci* s topením nepřímým se palivo spaluje v prostorech pro to určených, mimo prostor pečicí. Takové a jim podobné pekárny jsou příznačné pro novodobější pečení, tudíž jim nebude věnována pozornost.

V *pecích* s přímým topením se dřevo často spalovalo na tzv. pečicí půdě bez vytvořeného ohniště či použití *roštů*. Chléb a jiné *pečivo* se tak pekl teplem, které zde vzniká. Tento typ pečení neumožňoval průběžné vytápění, takže se s každou novou dávkou těsta opětovně vytápěl. Samotná pečicí půda měla různé velikosti. Záleželo také na půdorysu *pece* (viz výše). *Klenba pecí* byla různá, avšak upřednostňována byla spíše *klenba* nižší, jelikož dobře udržovala páru potřebnou k tzv. obtažení chleba. Pro stavbu *kleneb* se používalo nepálených cihel, které byly spojeny maltou z hlíny. Po několika pečení se cihly i malta spojily v jednotnou hmotu. První *pece* neměly žádná dvířka, která by se při procesu pečení zavírala. Proto se k ústí přikládala dřevěná prkna, časem pak železné latě. Přímé vytápění bylo procesem náročným, zdoluhavým a nevhodným. Z těchto důvodů se hledali jednodušší alternativy. Prvním vylepšením byly roštové *pece*, které se lišily pouze tím, že se v přední části *pece* zřídil *rošt* a pod ním *popelník*. Tyto *pece* již měly připojení na *komín* kvůli dobrému tahu.

(obr. 3, chlebová *pec* s patrnou *klenbou*, otvorem (*nístějí*) a *pečišťem* – viz 3.1 – v samostatném přístřešku)

2 HISTORIE PEKAŘSTVÍ

Vývoj pekařství je úzce spjat s kulturními dějinami. *Pečivo* (‘pokrm z mouky a dalších ingrediencí upravený pečením nebo smažením’; LK: sv. 3, 718) jako jednu ze základních potravin, zná lidstvo již celá staletí. Zásadním krokem k této koexistenci byl vznik zemědělství (neolit, asi 10 000–3000 př. Kr.). Neexistují sice přesné důkazy o datu a místě, kdy a kde bylo první *pečivo* vytvořeno, vědci však předpokládají, že tomu bylo asi před šesti tisíci lety ve starém Egyptě a oním *pečivem* byl chléb (Broncová: 9). Na počátku této pekařské produkce vznikal chléb nekvašený, tzn. různé druhy placek, později však nechávali Egyptané těsto vyrobené z mouky, soli a vody, kvasit na vzduchu, čímž vznikalo *pečivo* vzdušné. Původní egyptský chléb byl formován do mnoha tvarů, vzdáleně i blíže připomínajících dnešní *pecen*.

Egypt se stal místem, odkud se výroba *pečiva* (zejm. chleba) rozšířila do světa. Stejně jako Egyptané, také Židé pekli nekvašené placky, později i chléb kvašený. V Mezopotámii patřil chléb, vyráběný z ječné nebo pšeničné mouky, k základním pokrmům. V Egyptě a Mezopotámii se vyráběly speciální, tzv. pivní chleby, které se po upečení a následném rozdrocení, používaly k výrobě piva (Broncová: 10).

Chléb představoval základní potravinu také v Řecku. Dříve zde byly hlavním pokrmem kaše vyráběné z různých druhů obilí. Aténští *pekaři* se však stali mistry ve svém oboru a jako jedni z prvních dokázali upéct několik druhů chleba. Dokonce již ve 2. či 3. st. po Kr. zmiňuje Athénaios 72 druhů *pečiva*, které tehdy v Aténách vyráběli (Polenský: 8). Chléb i ostatní *pečivo* však bylo určeno pouze pro bohaté, chudý lid se živil hmotou utlučenou z obilí. V Římě došlo k pozdějšímu rozmachu chleba jako základního pokrmu. Pekařské řemeslo bylo v Římě zavedeno již roku 147, do té doby pekly *pečivo* hospodyně. V Řecku a Římě pak bylo pekařství povýšeno až na určitý druh umění (*ars pistorice*). *Pekaři* byli velmi vážení a movití občané, z čehož plynuly také jejich benefity. Na základě této skutečnosti začala od roku 80 n. l. v Římě vznikat tzv. pekařská společenství (*collegium pistorium*), na jejichž tradici později navázaly první cechy. Římané zdokonalovali pekařské umění hlavně po technické stránce výroby – zavedli používání mechanických mísidel, která ulehčovala ruční práci, inovovali způsoby kypření těsta a vylepšovali pekařské *pece* (Broncová: 10–12).

Z Říma se pečení rozšířilo dále do Galie a Germánie. Také staří Slované, kteří přišli na naše území v 6. století, již ovládali pečení (zejména chlebových produktů).

2.1 HISTORICKÝ VÝVOJ PEKAŘSTVÍ V ČECHÁCH

První *pekaři* se v Čechách objevili v 11. století a sloužili především jako řemeslníci u dvora či v klášterech (první písemné doklady v *Kosmově kronice*). Kromě *pekařů* existovali tzv. specialisté na vybrané druhy *pečiva*. Patřili mezi ně např. mazanečníci, pecnáři či plachetníci (pekli pouze chléb podle stanovených pravidel), koláčníci, caletníci (pekli jen housky), kobližníci, oplatečníci a perníkáři. Nově se v Čechách rozšířilo také řemeslo tzv. „pekaře božího“, který pekli kostelní hostie. Dalším odvětvím, které bylo možno přiřadit k pekařskému řemeslu, bylo tzv. konfektářství (výroba pochutin za použití medu, cukru a mouky). Ve 13. a 14. století se na našem území zvyšoval počet *pekařů* a společně s ním rostl také význam jejich postavení ve společnosti. Domácí pečení se stávalo spíše příležitostnou činností, chod (především městských) pekáren byl téměř celodenní (někdy až dvacet hodin denně, sedm dní v týdnu).

V 16. století se v Čechách začali hojně objevovat pecnáři či plachetníci, kteří nedisponovali výučním listem. Jejich produkce tak byla omezena pouze na výrobu velkých chlebů. Ve stejném období se pečení opět přesouvá, alespoň částečně, do domácností. Chlebová *pec* se stala téměř běžným vybavením každé, i té nejmenší, měšťanské kuchyně. Některé velké kuchyně byly zařízeny i malou příruční *pecí* určenou k pečení moučníků. *Pec* bývala roztápěna skutečně jen pro pečení chleba, a to přibližně jednou za čtrnáct dní. Někdy byl tento časový odstup i delší. Během jednoho pečení napekly hospodyně obvykle až 16 bočníků a poté ještě drobnější *pečivo* jako buchty, koláče nebo zbytky chlebového těsta v různých tvarech. Takové chlebové *pečivo* se pak jmenovalo odlišně podle kraje, např. *rozpek*, *hnětýnka* atd. Během menšího pečení si hospodyně vypomáhaly vzájemně či nosily své výrobky k upečení do pekařských dílen (Petráň: 842).

Vznik cechů (viz níže) nastoloval určitá pravidla a kontrolní opatření pro *pekaře*, která se v každém městě a každé době mírně odlišovala. Např. od roku 1444 dodržovali pražští *pekaři* zákon, který nařizoval jednotnou cenu *pečiva*. Existovala tak přímá úměra mezi cenou a velikostí požadovaného výrobku. Největším kusem *pečiva* byl *bočník* nebo *boch*, následovaly *húsce* (housky), *sluly* a *calty*. Polovinou housky byly *popeněžičky* a nejmenším *pečivem* pak byly *žemle* a *vlášky*. Kontrola kvality a ceny chleba spadala do kompetencí policie. Nepoctiví *pekaři* byli přísně trestáni. Často byli potápěni do řeky ve velkých plátěných pytlích nebo klecích.

Na pražském mostě byla taková klicka k vidění až do r. 1688 (Polenský: 39–42), avšak *pekaři* byli káráni i mírnějšími způsoby: „V Mostě například zavírali pekaře na toliko dní, o kolik lotů ošidili chléb. V Mělníku v roce 1563 za stejné provinění byli všichni pekaři dáni do městské šatlavy a nebyli propuštěni dříve, dokud neslíbili a nezapsali se, že nebudou připravovat a prodávat proti právu, ale pouze podle konšelského posazení.“ (Staněk: 76).

Pekařské předpisy se dodržovaly i v průběhu 18. st. Na cenu mouky i *pečiva* byly stanoveny pevné úřední sazby, postupně se však pravidla začala uvolňovat a pekařství se tak mohlo dále rozvíjet. K tomu zásadně přispělo povolení ke stavbě vlastní *pece* pro každého *pekaře* z roku 1780, na které navázalo zrušení úředních sazeb (1805). Devatenácté století je příznačné zaváděním technických inovací a strojové výroby: ruční práce ustoupila strojové, což způsobilo rozmach nových velkopekáren. Moderní pekárna 19. st. se skládala z několika místností, těmi nejdůležitějšími byly: obchod, skladiště, *peciště*, dílna, chladárna a moučnice – v tomto období již částečně elektrifikovány.

Koncem 19. a počátkem 20. st. však vývoj pekařství v Čechách poněkud zaostával, především v porovnání se zahraničím. Konkurovaly si u nás pekárny malé, které ztrácely své postavení, a vznikající pekárny velké. Pekařské řemeslo ztratilo svou tradici, *pekaři* se zaměřovali spíše na zisk, tzn. na výrobu a zejména prodej co největšího množství chleba a ostatního *pečiva*. S tímto jevem se rozšířila existence pekáren, mnohdy spíše provizorních, což přinášelo úsporu peněz. „Nejhorší ze všech byly ony známé a pověstné sklepní pekárny, kterých zejména v Praze bývalo více než těch, které jakž takž vyhovovaly svému účelu. Kvůli špatnému větrání a osvětlení byly místnosti často zamořeny různým obtížným hmyzem.“ (Broncová: 20). Nedostatek prostoru ztěžoval *pekařům* práci a zároveň znemožňoval technický pokrok, proto byla ještě ve 20. st. pekařská práce v Čechách především ruční záležitostí. Strojové vybavení se začalo objevovat jen u mlýnských pekáren, ale i tak zřídka. Elektrický pohon pro stroje se v Evropě začal využívat až na počátku 20. století a i přesto se v pekařství využíval jen minimálně kvůli vysokým cenám.

2.2 PEKAŘSKÉ CECHY V ČECHÁCH

Řemeslné cechy vznikaly často pro několik odvětví zároveň. Pro založení cechů (či společenstev) zaštitěných písemným závazkem, tzv. artikulí, bylo potřeba dostatečné množství členů, proto byly jako první zakládány cechy smíšené. Tato řemeslná společenstva vznikala nejdříve v Praze, avšak první pekařský cech byl založen v obci Netolice roku 1338.

Vznik řemeslných cechů, nejen těch pekařských, byl postaven na myšlenkách hospodářských a sociálních (Broncová: 15–18). Stěžejní oblastí zájmu bylo zprvu hájení práv pekařských mistrů i dělníků v jejich mnohdy nestandardních pracovních podmínkách, které často vedly až k vyhlášení kolektivních stávek *pekařů* na celém území Čech (první stávka proběhla již v roce 1515 v Praze). Listiny pekařských cechů vymezovaly práva a povinnosti mistra *pekaře* či pekařského dělníka a zároveň stanovenými opatřeními přispívala k rozvoji daného řemesla: „Pravidla cechů v podstatě zajišťovala každému určitý příjem z práce, bohatému i chudému, ale také přikazovala, aby mezi nimi nevládla nekalá soutěž... Ve všech se nařizovalo, jak mohla být veliká pec, kolik zboží mohl mistr vyrobit a kolik donést na trh, ale také se zakazovalo překupovat obilí a vycházet do vsí a tam nakupovat mimo trhy.“ (Staněk: 198). S rozvojem cechů byla nastolena nová pravidla ve prospěch pekařského řemesla. „Nejstarší cechovní statuta byla zprvu jen jednoduchá ustanovení, která se týkala výroby a prodeje zboží. Postupem doby se obsah listin rozšiřoval a o jejich naplnění v praxi musely cechy ve svých počátcích tvrdě bojovat s odporem městské správy, panovníka i vrchnosti. [...] Zajišťovaly totiž členy i jejich rodinné příslušníky... Hájily společné zájmy proti konkurenci řemeslníků z okolních měst a městeček, proti úředním přehmatům a spoludohlížely na ceny a jakost výrobků.“ (Broncová: 16). Členové cechu však mohli využívat případného nedostatku a zvyšovat cenu svého zboží, což způsobilo znovuzavedení kontrolních opatření, jejichž porušení znamenalo vězení: „Cechmistři museli kontrolovat pekařské mistry i v pekárnách nejen pro čest a slávu pekařského řemesla, ale protože na ně často bylo žalováno, že ‘v krámech lají a znamenité hampejzy dělají’ (Broncová: 16).

Pekařské cechy existovaly v Čechách až do poloviny 19. st.: „Pekařští mistři, kteří se až do konce padesátých let 19. století sdružovali do cechů, byli z nařízení vyšších úřadů nuceni tento cech rozpustit a vytvořit živnostenské společenstvo.“ (dle císařského živnostenského řádu vydaného roku 1859) (Broncová: 18). V současnosti plní obdobnou funkci Svaz pekařů a cukrářů v České republice.

JAZYKOVÁ ČÁST

3 PÉCI, PEC

PÉCI

a) CHARAKTERISTIKA

Pečení je proces přípravy potravin prostřednictvím suchého tepla. Jak uvádí PSJČ, označuje sloveso *péci* přípravu rozličných pokrmů k jejich konzumaci různými způsoby, např. '[...] vysušováním, pražením nebo smažením na ohni' (PSJČ: IV, 163). Obdobnou definici uvádí také SSJČ: 'připravovat pokrmy přímým působením tepla nebo jeho sáláním (v peci, v troubě apod.)' (SSJČ: II, 543). Ve StčS je význam slovesa *péci* definován následovně: '[...] působením žáru připravovat něco k požívání' (StčS: 110).

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Sloveso *péci* mělo již ve staré češtině kromě svého primárního významu také významy druhotné, které z něj však vycházely, resp. pramenily z jeho primárního významu: '(něco) zpracovávat teplem' (... *chléb jěčný a proso pekucze jědli.*; PasKlem). Kromě tepelné přípravy pokrmů se tak užívalo slovesa *péci* s významem 'pražit' či 'prudkým žárem upravovat v nádobě': *vysuš [navlhčenou hlínu] a pecz s vohněm trochu silnějším...* (StčS: 110; AlchLull). Sémanticky snadno odvoditelné je užití slovesa *péci* ve smyslu 'mučit někoho či sebe – být pečen, podstupovat mučení ohněm': *svatý Vavřinec, peka se na roště, přemohl [vírou] císaře* (StčS: 110). V přeneseném slova smyslu se do dnešní doby užívá spojení jako expresivního vyjádření pocitu horka či nepříjemného pocení. Důkazy o takovém užití slovesa pocházejí již z počátku 15. st. (např. Ol. sb. PCh.): *na vinnici...potiti se mnoho, pecy se na vedru přes den* – tj. 'pražit se, trádat vedrem' (StčS: 110). Z období staré češtiny pocházejí písemné zmínky o existenci vlastních jmen motivovaných slovesem *péci*, např.: *Pecek, Peček, Pecík, Pečík* apod. (StčS: 159). Kromě toho jsou již v tomto období součástí jazyka činitelská jména pramenící z psl. kořene **pek-*, která vyjadřují sémantický vztah ke slovesu *péci* či k substantivu *pec* (viz příslušné kapitoly). Ve staré češtině byla od nedokonavého slovesa *péci* pomocí prefixů sekundárně tvořena také mnohá slovesa dokonavá: *ot-péci*, -ku, -če 'pokrm trochu upéct'; *na-péci*, -ku, -če 'upéci, pečením vyrobit zejm. větší množství'; *do-péci*, -ku, -če 'pečením dohotovit' (ESSČ, StčS).

Slovníky 19. st. (Kott: II, 517; Jung: III, 59–60) uvádí dvě podoby slovesa, a to podobu spisovnou a obecně českou. Právě v tomto období dochází v běžné mluvě k postupnému vyrovnávání slovesného základu (-k-ová varianta je postupně nahrazována formou s -c-), zřejmě z důvodu přijatelnější výslovnosti, přičemž význam slovesa byl zachován: *pěci* (v obec. mluvě: *pěcti*), *peku*, *pečeš*, *peče*, *pečeme*, *pečete*, *pekou*; *pec* (v obec. mluvě: *peč*) *pecme*, *pecte*; [...]. (Kott: II, 517)

V polovině 20. st. zachovává sloveso stále svou podobu. PSJČ (IV, 163) ještě uvádí staročeskou variantu slovesa (*pěci*; -ku, -kou; *pec*), která je dnes hodnocena jako zastaralá či knižní, stejně jako infinitivní podoba slovesa s -ci. Ta byla vytlačena tvarem s -ct, který vznikl analogií ostatních infinitivních tvarů sloves končících na -t. Zastaralý tvar -ci není doložen v dialektech, na rozdíl od hojněji zastoupeného tvaru s -ct. Výrazné oblastní rozdíly jsou patrné zejména v kvantitě (*pěct*, *pect*) a kvalitě (*píct*) kořenné samohlásky. Právě tvar *píct* – vzniklý ze staročeské hláskové změny *úžení é > í* je jedním z nerozšířenějších. Na Moravě je pro něj typické krácení (*píct*), které je v Čechách jen velmi ojedinělé (ČJA: IV, 486).

Ke konci 20. st. prezentuje SSJČ (II, 543) sloveso *pěci* s dubletním skloňováním, ve kterém již převažuje zcela změkčená podoba – varianta s -k-, ale také s -č-, která na základě vyrovnávání slovesného základu v časování, zcela formu s -k- vytlačila; *peku/-ču*, -češ, -kou/-čou. V současné češtině pak zaujímá podoba s -č- dominantní postavení. Ze staré češtiny si sloveso *pěci* stále zachovává expresivní významy (viz výše). Ve slovnících, ale i v běžné komunikaci, se stále můžeme setkat s vyjádřením pocitu horka či pálení především s negativním hodnocením: *slunce nám peklo do zad*, dále může sloveso vyjadřovat ‘připravování, dojednávání či strojení’ také spíše v negativním kontextu: *pekli zprávu narychlo / pekli to za jejich zády*. Posledním užívaným významem slovesa je ‘přátelské či důvěrné udržování kontaktů mezi osobami’: *už tři roky pekla s jiným* (SSJČ: II, 543).

c) ETYMOLOGIE

Sloveso *pěci* pochází z psl. slovesného kořene **pek-ti*, -o, ze kterého následně vznikl stsl. tvar *peš-ti*, *pek-o* (ve slc. to pak bylo *pečie*, *piecť*; v r. *pekú*, *peč*; ukr. *pekty*; p. *piec* apod.). S přihlédnutím k existenci alternativ stejného základu i v ostatních slovanských jazycích je patrný všeslovanský původ kořene.

Psl. tvar **pekti* pochází z původního ie. tvaru **pek* (s významem připravovat pokrm na ohni) a je příbuzné také např. s lit. *képti* (kde došlo k přesmyku), lat. *coquere* či stind. *pačati* (Machek: 440; Rejzek: 456). Ve všech slovanských jazycích měl tento slovesný základ stejný význam 'tepelně upravovat pokrm k pozření'. Sekundárně pak sloveso znamenalo 'pálit, být na slunci, opalovat se' a také 'obklopovat teplem – starat se, pečovat' (*péci sě, peku, pečeš sě*). Od **pek-ti (sě)* ve smyslu starat se jsou pak prefigovány další slovanské tvary jako: b. *opéka*; čd. starší řídke *opěka* či p. *opieka* aj. Význam 'starost, péče' nesou i další slovanské tvary, např.: sln. *péča*; č. *péče*; hl. *pječa*; stp. *piecza*; rd. *péča* – odtud č. *pečovat* – a další (ESJČ: XI, 637).

PEC

a) CHARAKTERISTIKA

První *pece* sloužily jako topeniště či tepelná zařízení. Jejich hlavní funkce, spolu s vyhříváním obydlí, spočívala v tepelné přípravě pokrmů (pečení) určených ke konzumaci, zejm. chleba a dalších druhů *pečiva*, masa apod. (viz kap. 1). V současnosti slouží *pece* také k úpravě rozličných materiálů (kovy, sklo, odpad, cement aj.) za vysokých teplot (např. cihlářská *p.*, rotační *p.*, sklářská *p.*, slévárenská *p.*, zušlechťovací *p.*, kremační *p.* aj.).

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Ve staré češtině se vyskytují dva tvary slova: ***pecz***, ***pec*** 'kryté ohniště (zvl. s hliněnou klenbou) sloužící k pečení a sušení potravin n. k tavení kovů, vypalování hrnčířských výrobků, vápna apod.' (StčS). Odlišná grafická podoba slov je spojena s vývojem českého pravopisného systému, resp. s pravopisem spřežkovým, který začal do češtiny pronikat na konci 13., zejména pak ve 14. století. StčS uvádí příklady, ve kterých figurují obě podoby slova *pec*, a to dle roku vzniku vybrané písemné památky: *v této peczy nebudú dnes mazancóv péci* (DalK) ukázka z počátku 14. st., kdy převládal tzv. mladší spřežkový pravopis (*cz=c*) (StčS: 108). Druhá ukázka (počátek 15. st., asi rok 1420; Budyš): *muže, uvržené v ohnitú pec* (StčS: 109). Kromě toho předkládá StčS i sekundární významy slova *pec*.

To mohlo ve staré češtině sémanticky vyjadřovat také ‘oheň v peci’: *všecky diery zahradichu a pecz bieše neumálena* (LegKat), v náboženském významu sloužilo jako označení ‘pekla’: *pustí je [zlé andělé] do peczi ohnivěj* (OlmEv) či v přeneseném významu užívaném často biblicky bývalo *pece* použito pro označení ‘kupy sena’: *zajtra v pecz uvrženo bývá [seno], ... tuto pecz znamená kopu, v nížto seno zsušené bývá shromážděno...* (Výkl. na MatEv) (StčS: 109).

Již ve staročeské slovní zásobě se vyskytovalo několik derivátů odvozených od substantiva *pec*. Patřilo k nim např. deminutivum **pečka**, **píčka** ‘menší pec’: *jest duom plný malých peczek a ty jsú málo teplé sebe samy...* (CestMand), dále derivát **pecina** ‘vypálená hlína z pece (n. její úlomek)’: *vezmi tu peczinu, tj. hlínu spálenú, a ztluka ji...* (LékFrant) či adjektiva **pecový** ‘pecní, jsoucí z pece’: *vezmi... jalovec a peczowu hlínu, když se dobře spálí, a to vše ztluc* (LékFrant) a **pecný/pecní**, (ve funkci gen.): *přistúpiv Nabuchodonozor k dvěřiem pecznim ohně horúcieho...* (BiblDražď). Z adjektiva *pecný* pak vznikl derivát **pecen** (StčS: 109–112). K faktu, že jde o tzv. deadjektivní substantivum se přiklání také Machek (viz kap. 3.3) (Machek: 440). Doložená je i existence vlastních jmen, jejichž motivace substantivem *pec* je zjevná, např.: *Pec*, *Pecák* (StčS: 159).

Slovníky 19. st. uvádějí nezměněnou podobu slova – **pec**, příp. deminutivum *pečka* (*píčka*) s významem ‘uzavřený prostor určený k tomu, aby teplo, které se v něm pálením dříví, uhlí, rašeliny a také slámy vyvinuje, ve věci v peci uzavřené nebo v nejbližším okolí peci jsoucí účinkovalo’ (Jung.: III, 55; Kott: II, 516). Kott ve svém slovníku také zmiňuje několik typů *pecí* známých v 19. st.: *p. chlebová, pekařská (klenutá, nízká; půda její jest vyskládána cihlami, pod nimiž jest vrstva křemenného kamene, která teplo dlouho udržuje); p. chladicí (ve skelných hutech); p. svářecí; p. zuhlovací (uhelná); p. cihlářská; p. hrnčířská* atd. Deriváty subst. zůstávají stejné (např. *pecina*, *pecný*). Nově se objevuje výraz **pecidlo**, eufemismus pro označení ‘pekla’: *jdi do pecidla* (=do pekla), hojně je v Kottově slovníku (Kott: II, 517–518) zastoupen derivát **pecival** a jeho varianty (*pecivál*, *peciválka*, *peciválství* aj.) (viz kap. 3.2).

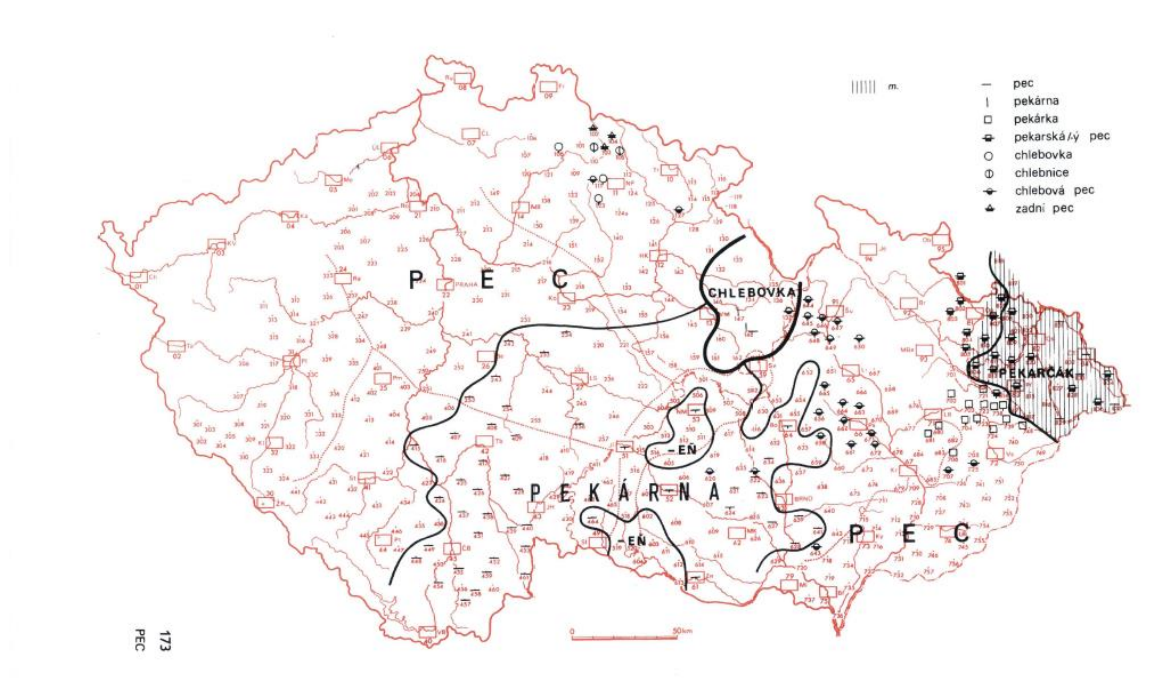
Slovníky nové češtiny charakterizují **pec** téměř stejně – jakožto ‘prostor určený k tepelnému zpracování potravin či neživých předmětů a materiálů’ (PSJČ: IV, 162; SSJČ: II, 543). Současná čeština spíše upouští od původních sekundárních významů objevujících se v češtině staré.

I přesto uvádí PSJČ (II, 162) kromě významu primárního alespoň dva další: *pec* ‘množství (obyč. pečiva), které pojme jedna pec’ (*Hospodyně napekla po dvou pecích koláčů.*) a *pec* ‘ohniště v kamnech’ (*Již má ... slušnou hromádku pěkných, bukových polínek u pece, v níž hořelo, v peci jejich kamen.*). SSČ (266) zase předkládá význam *pece* ve smyslu ‘vyvýšeného místa nad pecí nebo vedle ní’ (*spát na peci, válet se za pecí*).

V SSJČ se kromě zmíněných významů objevuje také *pec* jakožto nářeční ‘označení kamen’ a v neposlední řadě je zde definována *průmyslová pec*, tzn.: ‘žáruvzdorný prostor, ve kt. se provádí působením vysoké teploty tavení, žíhání a jiné pochody’ (SSJČ: II, 543). Nově se objevuje termín *pecenné*, který pochází již z období staré češtiny ‘staročeská dávka z chleba’, ovšem o jeho tehdejší existenci jsou doloženy písemné doklady až z doby pozdější (*Listinou stvrzuje se proboštovi clo z dříví čili výton a pecenné...*) (PSJČ: II, 162).

V nářečích na území České republiky jsou nejčastěji užívána pojmenování *pec* a *pekárna*. Jednoslovná spisovná varianta, charakteristická pro většinovou oblast Čech a východní Moravu, *pec* stojí oproti derivovanému výrazu *pekárna* (někdy také varianta s *-ňa*) v centru užívání. Ze stejného základu jako *pekárna* pak vychází např. valašské označení *pekárka* či slezské *pekarčák*. V opavské oblasti se lze setkat s podobou *pekárák*, na Těšínsku zase *pekarščák*. Pro oblast západoopavského kraje a také Slezsko je příznačné pojmenování rodu mužského, v ostatních částech republiky pak rodu ženského. ČJA uvádí, že prezentovaný výzkum byl prováděn v oblasti pojmenování *pecí* na pečení chleba. Proto se také v některých nářečních oblastech dochovala sémantická motivace pojmenování plynoucí z předmětu pečení: ve vých. Čechách je tak doloženo označení *chlebovka*, v Podkrkonoší *chlebnice* a na Prostějovsku sousloví *chlebná pec*. Sémantickou motivaci, tentokrát v umístění/poloze *pece*, mají také označení jako *zadnice* či *zadní pec*, která se ale vyskytují jen ojediněle v oblasti Podkrkonoší (ČJA: I, 330–332).

c) NÁŘEČNÍ MAPA (ČJA: I, 331)

d) ETYMOLOGIE

Etymologie podstatného jména **pec** vychází z původu slovesa **pečí** (viz výše). Psl. kořen ***pek** (-ti, -o) pocházející z ie. tvaru slovesa ***pek** ("připravovat pokrm na ohni"), jehož následná podoba ve stsl. byla **peš-ti**, **pek-o**, je dle etymologických slovníků češtiny základem pro mnohá pojmenování s tímto tvarem související. Uvádí deriváty jako: *pečený*, *pečitý*, *pekař*, *pekařství*, *pečivo*, *pekáč* a mnohé další (Rejzek: 456, Machek: 440). Zajímavostí je, že i některá pojmenování hub vznikla stejným způsobem. Např. název **pečárka** 'žampion' byl zřejmě sémanticky odvozen od způsobu přípravy pokrmů z těchto hub: 'houba, která se jí pečená' (od psl. ***pekti**) (viz kap. 3.3).

3.1 ČÁSTI PECE

KLENBA

a) CHARAKTERISTIKA

Klenba je výraz pro označení obvodní zděné stropní konstrukce, která je specifická svým prostorovým návrhem. Ten musí být propracován tak, aby průřezy *klenby* byly na sebe vzájemně tlačeny, zdí se tzv. na bednění. Podtypem *klenby* klasické je žebrová *klenba*, jejíž nosným prvkem jsou kamenná žebra, tudíž postrádá nutnost vzájemného tlaku stěn a její výplň tak tvoří spíše druhotnou funkci. Staré *klenby* bývaly nejčastěji hliněné (dle oblasti jejich výskytu), v současnosti mohou být *klenby* např. z betonu a dalších materiálů (ES: 518).

(obr. 4, jeden ze způsobů stavění *klenby*)

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Jak uvádí literatura (např. Machek), je důležité věnovat pozornost předpokladu, že slovo ***klenba*** (*klenouti*) souvisí se starším slovem ***sklep*** – původně ‘zemní jáma sloužící k uschování a uchování potravin’, ale zakrytá ***klenutím***. Klenuté sklepy se v historii vyskytovaly zejm. pod hrady, zámky a měšťanskými domy (Machek: 546).

MSS uvádí staročeský tvar **sklep** a deminutivum **sklépek** s významem ‘klenutí, klenba; klenutá místnost; krám; sklad’ (MSS: 450). Téměř stejnou interpretaci uvádí Šimek: *sklep, sklépek* ‘klenutí, oblouk, klenutá místnost’ (ŠimekSlov). Kromě toho předkládají oba zmíněné staročeské slovníky také podobu **sklenutie**, prozatím s podobným významem jako mělo také slovo *sklep*: ‘klenutí’ (více informací slovníky neuvádí). Ten představuje např. StčS v dalších sémantických výkladech: **pivnicě** (pocházející od subst. pivo) ve významu ‘sklep (chladná podzemní místnost) sloužící hlavně k uchovávání nápojů, popř. i k jejich popíjení’: *ta [chudá žena] jest u pusté pywnyczi seděla* (DalK, poč. 14. st.). Další dva předkládané významy jsou v podstatě totožné, odlišují se pouze předměty k uskladnění: ‘pivnice, sklep, podzemní výčepní místnost’ a ‘místnost (klenutá) k uskladnění zásob, cenností ap., sklad zvl. podzemní, sklep’ (StčS: 200). První písemné doklady, dokazující existenci slova *sklep*, pocházejí zejm. z počátku 14. st.; např. výše nebo: *pak jest jedna úzká nasep a jest klenutá jako sklep skrze zemi všicku jeho...* (TandFlor.; č. 2. pol. 14. st.). Výraz **klenba** je, jak říká Machek, doložen již z prací Daniela Adama z Veleslavína, ovšem jeho existence by měla být známá i z dřívější doby (Machek: 254). Ve slovnících staré češtiny však dohledatelný není. Sémanticky blízké definice a také příklady se prozatím vztahují k substantivu *sklep* (viz výše).

V češtině 19. st. již slovo **klenba** existovalo. Jak ale uvádí např. Kott, šlo o novotvar do té doby neužívaný: *klenba* (nové; dříve *sklep, klenutí, sklepení*) (Kott: I, 693). *Klenba* prozatím nebyla ještě plně vžita do dobového úzu, o čemž svědčí také minimální prostor, který ve slovnících zaujímá. Oproti tomu starší **klenutí** je např. v Kottově slovníku uvedeno hned s několika možnými významy: *klenutí* ‘klenuté dílo, sklep, výklenek’. Kott dále uvádí: *klenutí* ‘oblouk zděný, soustava klínovitých kamenů, kterou se pokrývají jak otvory ve zdech, tak i prostory zdmi nebo sloupy kolem uzavřené’ (např. *k. svěšené, kamenné, z cihel, neckovité, klášterské, stlačené, převýšené, odsazované, půlkruhové, plné, kobyli hlava, báňové* atd.); *klenutí v peci cihlářské* ‘cihly v oblouk vystavené’; *klenutí* ‘modré nebe, obloha’ (Kott: I, 693). Kromě toho uvádí také deriváty tohoto základního tvaru: adj. **klenutý**; dem. **klenutka**, které zároveň označuje i druh hmyzu; a dále kompozita **klenutobřich** ‘druh létavého hmyzu’ a **klenutokvět** ‘rostlina – peliosanthes’, která pravděpodobně vznikla na základě přenesení určité vnější podobnosti s *klenutím* (Kott: I, 694).

Jungmannův slovník slovo *klenba* zcela vynechává. Místo toho uvádí **klenutí** (význam viz výše) a jeho deriváty. Kromě těch výše (které do svého slovníku přejímá Kott) zmiňuje také deminutivum **klenutíčko** a verbum **klenauti** (-u; au > ou) s primárním významem ‘okrouhle dělat strop, nebo zavírat, okrouhlit, sklep dělat’. Pro ilustraci druhotného významu uvádí následující dva příklady: *Nad námi se klenou wrby...*, *Klene se wnitřnj hladina wodnj...* (j = i) (Jung.: II, 64).

V současné češtině si nese slovo **klenba** mnoho významů. Tím primárním je označení ‘obloukové stropní konstrukce ve tvaru klínu, klenutí (chrámová, gotická, válená, křížová, mostní)’. Od tohoto základního významu se odvíjejí významy sekundární založené na přenesení podobnosti (metafoře významu): ‘co připomíná klenbu (klenba stromů, oblohy; anatomicky nožní klenba)’. Kromě základních substantivních tvarů jsou ve slovnících uváděna také adjektiva jako **klenbový** nebo **klenební** vyjadřující vztah k jmennému základu, př. *klenbové zdivo* apod. (SSČ: 133). Stejnou interpretaci uvádí i SSJČ, který kromě uvedených významů, prezentuje také slovo *klenba* jako označení ‘klenuté místnosti’, jde však spíše o formu knižní (... *obecenstvo se navrácí do těsných začazených, nízkých kleneb...*).

Z významů slov připomínajících *klenbu* připojuje navíc *klenbu* houslí, anatomicky *klenbu* lebeční, geologicky pak označuje *klenba* ‘tektonický útvar, u něhož zapadají vrstvy od středu na vnější strany, dóm’ (SSJČ: I, 874). Všechny tyto významy uvádí také PSJČ, ve kterém je, oproti ostatním slovníkům současné češtiny, uvedena lehce odlišná definice: *klenba* ‘kryt prázdného prostoru, obyč. vydutý provedený tak, že krycí materiál se vzájemně opírá, klenutí’, primární význam však zachovává stále stejný (PSJČ: II, 127).

c) ETYMOLOGIE

Slovo **klenba** lze označit za subst. derivované od slovesa **klenouti**. Jeho vývoj je nesporně spjat jak se sémantikou slova **sklep**, tak také **sklenutí** (viz výše). Ve druhém případě lze tvrdit, že *klenba* je zkráceným tvarem původního *sklenutie*. *Klenba* byla sice součástí *peci* v podstatě od jejich počátků, ovšem toto označení si nese až od doby „moderní“.

Základ všech slov je tvořen kořenem **-klep** s významem ‘uzavřít něco krytem, víkem, zvláště o jámě (podzemní zásobárně)’.

Kořen označoval sice ‘uzavření něčeho, zakrytí pevné’, ale nikoli ‘klenuté’, proto Machek nabízí možnost, že by kořen *-klep* mohl souviset se slovesem ***klopiti*** (Machek: 258). Tuto variantu nepopírají ani Rejzek nebo Holub a Kopečný (Rejzek: 275; Holub-Kopečný: 169).

Rejzek nadto uvádí, že výchozí sloveso *klenout* (stč. ***klenúti***) a jeho deriváty (*klenutí, klenutý, klenba, klenbový, klenák, překlenout*) pocházejí již z psl. tvaru ****kle(p)nŋti***, který je příbuzný např. s p. *sklepiac* ‘sklep’; r. *klepát* ‘nýtovat’; sln. *skleniti* ‘uzavřít, sepnout’; stsl. *zaklenŋti* ‘zavřít’.

KOMÍN, (ad **DYMNÍK**)

a) CHARAKTERISTIKA

Nová OE uvádí dvě definice slova *komín*. Pro účely této práce je podstatná následující: ‘stav. konstrukce k odvádění kouřových plynů z topenišť’. Komínový tah je úměrný výšce *komínu* a rozdílu teplot spalin v *komínu* a okolního vzduchu’. *Komín* se vyskytuje dále v oblasti hornické, ve které označuje ‘svislé nebo příkře ukloněné dílo důlní ražené jako prorážka mezi dvěma patry u strmých rudních ložisek: slouží k větrání, k odtěžení rubaniny a hlušiny, k dop. materiálů’ (OE: 492). *Komíny*, jakožto topeništní odvaděče dýmu a zplodin, mají poměrně dalekosáhlou historii.

Nejstarším zařízením, sloužícím k odvodu kouře z obytného prostoru do prostoru k tomu určenému, byl tzv. *dymník* (sloužil pouze k usměrnění proudu kouře, nikoli k jeho odvodu z objektu; otvor, viz kap. 1). První *komíny* (dřevěné či hliněné), výškově přesahující střechu stavení (kouř je odváděn z celého objektu) se objevují až začátkem 15. st. V jazykovém vývoji se tak mnohdy proplétají **obě** dvě **pojmenování**, jak ***komín*** (i), tak ***dymník*** (ii).

(i) b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Slovo je ve slovnících staré češtiny uváděno ve stejné podobě jako dnes: ***komín***. Také význam si uchovávalo stejný, např. MSS uvádí: ‘dymník (otvor na odvádění kouře)’. Primárně se však *komín* v těchto slovnících vyskytuje jako označení pro *pec* (*komín* m. ‘pec’) (MSS: 101). ESSČ uvádí obdobnou prezentaci významů: *komín* 1. ‘pec, kryté ohniště’ 2. ‘komín, obezděný průduch k odvádění kouře z ohniště’ (ESSČ).

V Šimkově či Gebauerově slovníku se vyskytuje *komín* pouze s jediným významem, a to ‘pec’ (*Ty’s uhasil oheň w komynye svatých dietek...*; JiřBrn) (ŠimekSlov, GbSlov). Gebauer také uvádí existenci příjmení ve tvaru tohoto substantiva (rok 1429): *Jan Komyn* (GbSlov).

Kromě základního tvaru *komín* lze ve slovnících dohledat také jeho deriváty jako: dem. **komínek** (vyskytující se i jako příjmení: *od Jíry Kominka*); adj. **komínový** ‘(o žáru) jsoucí v peci („komíně“); subst. **kominník** ‘soused, který měl ohledávat komíny, jsou-li meteny’ a v neposlední řadě desubstantivní subst. (konatelské jméno) **mestkomín** ‘kominík’ (*mestkomínové neb kominníci*) (GbSlov).

Slovníky češtiny 19. st. již běžně uvádí slovo **komín** jakožto ‘část pece, kterou dým a povětrí vychází, dymník (*Dým w komjně usedlý, sáze.*)’ (Jung: II, 110; Kott: I, 729). Jungmann uvádí dem. **komínek**, které tvoří frazém *vypálit někomu komínek* (*vypálil mu komjnek*) ve smyslu ‘ošidit někoho’ (Jung.: II, 110). Označení *komínek* nesl dříve také prostor určený ke svícení v pivovaru (*w piwowáře, gest výklenek ke swjcenj*). Nejen v Jungmannově slovníku můžeme nalézt pojmenování *komín* užívané v hutnictví pro ‘díru, kterou se do pece sypalo uhlí a ruda’ (Jung.: II, 110). Konatelské jméno **kominík** ‘ten, kdo čistí komíny, sazomet’, známé již ze staré češtiny, má v češtině 19. st. ještě jednu podobu, a to **kominář**, tvar *kominík* je však frekventovanější. Existovalo také nemálo derivátů tvořených od tohoto základu. Jungmann uvádí např. tyto: adjektivum **kominický**; posesivní adj. **kominíkův** (*komjnjkůw*); přechýlené subst. **kominice** (*komjnice*)/**kominářka** ‘žena kominíka, nebo s čištěním komínů se zanášeje’; od něj odvozené posesivní adj. **kominičin** (*komjničin*) ‘náležící kominici’; subst. **kominictví** (*komjnictwj*) ‘obchod kominický, sazometství’ a verbum **kominičiti** (*komjničiti*) ‘kominictví provozovat’ (Jung.: II, 110).

Kott definuje *komín* jako ‘troubu ve zdech udělanou, čtyřstrannou nebo kulatou, kterou se kouř v pecích vyvinutý ze stavení vyvádí ven’ (Kott: I, 729). Uvádí také další český frazém *udeřit čistotou o komín* (*Udeřila svou čistotou o komín*), jenž má vyjadřovat lidskou zhýralost. Mimo významy slova a jeho derivátů, uvedené výše, prezentuje dem. *komínek* ještě jako ‘truhlíček s otvorem ve víku moučné truhly, aby se v ní nepařila mouka’ (Kott: I, 729).

Slovníky současné češtiny uvádí stále stejný tvar **komín** s primárním významem ‘zařízení k odvádění kouře při topení’. Sekundární význam slova je pak ‘co se podobá komínu’ (*sopečný k., skalní k. apod.*).

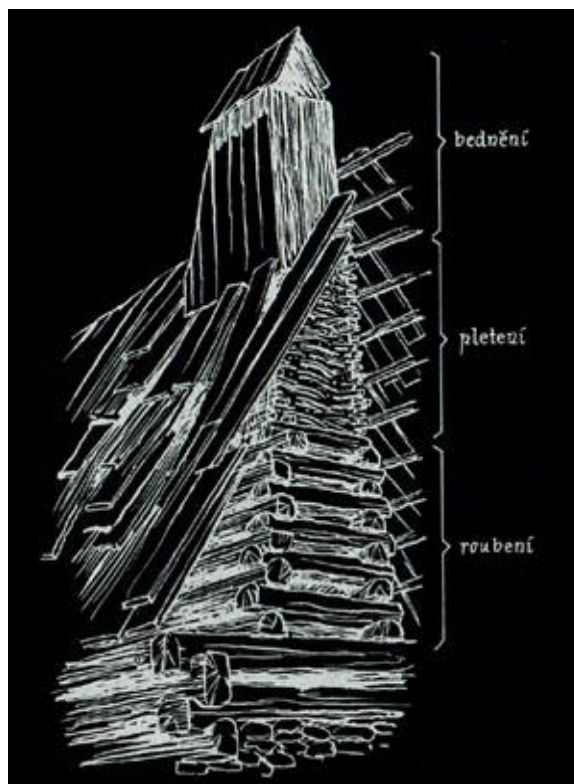
I zde jsou kromě tvaru základního představovány deriváty slova *komín*: adj. *komínový* (vztahující se ke komínu); konatelské jméno *kominík* ‘ten, kdo čistí komíny’ a jeho odvozeniny jako jsou: *kominictví* ‘zaměstnání kominíka’ či ***kominíček*** s primárně deminutivním významem, druhotně pak tento tvar slouží k neodbornému označení některých rostlin s tmavými kvítky, z čehož plyne jasná sémantická motivace prací kominíka – přenesení podobnosti („ušmudlanost, saze“) (SSČ: 140).

V SSJČ se objevují stejné tvary se stejnými významy jako v SSČ. Doplnující je prezentace v nářeční podobě, kde *komín* či spíše *komínek* představuje ‘cylindr lampy’ (*petrolejová lampička bez komínku*). Nově se zde objevuje tvar podobnostního adjektiva ***komínkovitý*** ‘mající podobu komínku’ (*dámský klobouk s komínkovitou hlavičkou*) (SSJČ: I, 918–919). PSJČ navíc uvádí slovo *komín* jako žertovné označení klobouku – cylindru (... *že mu srazím z hlavy ten jeho vysoký lesklý komín.*) a doplňuje významy slova o další význam geologický: ‘komínovitý útvar v horách, úzký kolmý otvor k povrchu jeskyně’ (PSJČ: II, 216).

(i) c) ETYMOLOGIE

České substantivum ***komín*** pramení z it. tvaru ***camino*** s významem ‘krb’. Tento tvar pochází z původního lat. ***camínus*** ‘pec’ (z řec. ***kámínos*** ‘pec, cihelna’). Z češtiny se pak přejatá podoba *komín* rozšířila do dalších slovanských jazyků (p. *komin*, odtud ukr. *kómyn*, *kómin* a r. *kamín* s významem ‘krb’).

Původně existovala domněnka, že se slovo *komín* vyvinulo až z něm. ***Kamin*** (které ale také pochází z it. *camino*), ovšem staročeské doklady o tomto slově jsou starší nežli německé. Společně s vývojem topenišť se tak zužoval význam slova *komín* – původní stč. význam ‘pec’ se později změnil na ‘dymník (otvor pro odvádění kouře), kamna’ (Machek: 271; Rejzek: 288; Newerkla: 147).

(obr. 5, dřevěný *komín* a části jeho konstrukce)

(ii) b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Dymník, označení *komínu* užívané asi do začátku 15. st., je ve staré češtině do tohoto období téměř stejně frekventováno jako později *komín* (viz výše). Slovníky staré češtiny uvádí pouze verbum **dýměti** ‘ned. dýmat, vydávat dým’ (MSS: 59); ‘dým vydávati’ (GbSlov); *dýměti/dýmiti/dýmniti/dymniti* ‘dýmat, kouřit, vypouštět dým’ (ESSČ). Dále uvádí několik derivátu, podkladem pro jejich odvozování je však subst. dým (také doloženo jako příjmení – *Dým*) jakožto výsledek činnosti (s nulovým sufixem), nikoli sloveso: adj. **dymnatý** ‘1. (o pocitu) způsobený dýmem 2. (o ohni) dýmající, kouřící, vypouštějící dým 3. (o krajině) zahalený dýmem, plný dýmu’ a **dymní** (*dymní halěr* ‘poplatek z komína, z domu’); subst. **dymné** ‘poplatek z dýmu, tj. z komína, z domu’ (ESSČ, GbSlov).

Označení **dymník** přetrvává ještě ve slovnících 19. st. Jungmann i Kott uvádějí tvar *dymník* (Jung.: *dymnjik*) s primárním významem ‘černá jizba, dymnice’. Dochází zde tedy k pozměnění významu, kdy *dymník* (původně otvor pro odvádění kouře) označuje tzv. černou místnost (viz kap. 1). Na *dymník* s významem ‘komín’ je v obou slovnících odkázáno (viz výše).

Jungmann stejně jako Kott představuje *dymník* také s jeho původním významem známým ještě z dob před starou češtinou ‘díra, kterou odchází dým (jak bývá v chalupách bez komína)’. Ústup tohoto významu zřejmě souvisí s vývojem společnosti, která do svých obydlí již běžněji zaváděla *komíny* (*jizba s dymníkem na místě komínu*) (Jung.: I, 531; Kott: I, 340). Dále také uvádějí *dymník* jako ‘krbovou díru’ či ‘díru do sklepa nebo ve střeše pro vítr nebo světlo udělaná’ (*Do sklepa samým dymníkem světlo vchází.*) či *dymník u peci* (*Chléb se upálí, když se brzo dymník zacpe*) (Jung.: I, 531; Kott: I, 340). V těchto případech je zachována přímá spojitost s prvotním významem ve smyslu otvoru či díry. Nově se zde objevuje také přenesený význam: *dymník* ‘zlá kuchyně (hospoda)’. Kromě základního tvaru substantiva uvádí oba slovníky verbum *dymniti* ‘koptit, kouřit’ a deriváty jako *dymnice* (hned s několika významy) ‘dymní komora, do které z komína (dymníku) kouř se vodí, k uzení masa a jiných potravin’, ‘místo, kde se vína podkuřují’, také ‘dymnatá jizba nebo světnice bez kamen, ve které se kouří’ – tento význam uvádí pouze Jungmann, Kott připojuje jiný: ‘trouba na kouř (kolenové, kovářské, rovné)’; dále adj. *dymnitý*; subst. *dymnivka* ‘rostlina řádu dymnikovitých – dutá, podražec okrouhlý’. Jungmann navíc připojuje *dymnost* ‘dymného jakost, parnost’ (Jung.: I, 531; Kott: I, 340).

Ve slovních současné češtiny je tvar *dymník* dohledatelný, ovšem jen v PSJČ a SSJČ, kde je navíc prezentován na velmi malé ploše. Primární význam slova se od dob staré češtiny nezměnil: ‘otvor nebo větrník, kterým se odvádí kouř’ (*dymník na střeše výtopny lokomotivy, dymník pece*). SSJČ uvádí ještě jeden význam, který je však v dnešní době historismem, a tak neexistuje možnost se s ním v běžném úzu setkat: *dymník* ‘kuřák’ (SSJČ: I, 442). Stejně prezentuje *dymník* také PSJČ: ‘otvor k odvádění kouře z místnosti; komín’ (*Protáhnuv se jedním z dymníku do cihelné střechy končících...*), který jej navíc obohacuje o význam z oblasti stavebnictví: ‘komínkovitý nástavec na větracích rourách, jimiž se odvádějí výpary z obytných místností, sklepů apod.’. Dále uvádí stejné deriváty jako slovníky 19. st., ovšem tvar *dýmnice* (dříve *dymnice*) nabývá v současné češtině zcela odlišných významů než kdysi: ‘součást lokomotivového kotle (k odvádění kouřových plynů z topenišť)’ či ‘kouřová komora, prostor k cvičení záchranného mužstva s dýchacími přístroji v atmosféře, kde se nedá dýchat’ (PSJČ: I, 624–625).

(ii) c) ETYMOLOGIE

Označení pro *dymník* vzniklo z původního psl. **dymъ* ‘dým’ (r. *dym*; s./ch. *dim*; stsl. *dymъ*), které je tedy považováno za všeslovanské. Zároveň je totožné např. se stind. *dhúmáh* nebo lat. *fūmus*, jejichž příbuznost je pojena s ie. **dhúmo-* tvořeného od slovesného kořene **dheu-* ‘dýchat, vanout’, stsl. pak *doti, dъmъ* ‘dout’ (též ‘dmýchat, dýchat’).

Český tvar *dymník* je, stejně jako *popelník* (viz níže), denominativum, přesněji název nositele vlastností odvozený následovně: *dým* – *dym-ný* – *dym-(+)ník* (Sławski: I, 90–91).

(obr. 6, pec s dymníkem)

(obr. 7, jeden z typů vyústění dymníku
do podstřeší)

NÍSTĚJ

a) CHARAKTERISTIKA

Encyklopedický slovník uvádí definici slova *nístěj* pouze v rámci tzv. vysokých pecí užívaných v průmyslu, zejména slévárenském, hutnickém a koksárenském. Význam slova je tedy podle ES následující: ‘válcová dutina ve spodní části vysoké pece, v níž probíhá spalování koksu a shromažďují se zde vytavené suroviny, tj. surové železo a nad ním plovoucí struska’ (ES: 746). *Nístěj*, jako jakési ústí, je mnohdy uváděna také jako součást topeniště (případně *pece* bez její specifikace).

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Jak dokládá StčS mělo původní slovo ve staré češtině odlišný tvar, než jaký známe ze současnosti, a to *niestějě*, ojediněle *nějstějě*, později teprve *nístěj*. StčS uvádí tyto dva základní významy slova: *niestějě* jako 1. ‘otevřené ohniště (zprav. pod dymníkem), též otvor do pece n. krbu’ (Tkadl; konec 14. st.: ... *kdež bylo pec, kamna, vápenici neb nieftiegi pálici a topiti...*); 2. ‘pec, zařízení sloužící zvl. k pečení a sušení potravin n. k tavení kovů’. Druhý význam slova tak ve staré češtině označoval *pec* samotnou, přičemž *nístěj* bylo možné považovat za její synonymické označení. V tomto významu je pak *nístěj* (*niestějě*) doložena již z písemných památek první poloviny 14. st.: ... *vymecí [andělé] zlé naleznúce mezi dobrými, i pustí vy nyeftyegy ohněm plápolnú...*, EvVid. První doklady o užití *nístěje*, jakožto označení pro ústí či otvor do *pece*, pochází zřejmě až ze druhé poloviny 14. st. Dohledatelné jsou např. v HradRkp z tohoto období: ... *a když sě v nyeftiegi vtoči [liška], ihned v kamnách džbána zoči...* (StšS). Gebauer uvádí *nístěj* také jako jeden z významů pro slova *čelest* neboli *čelestie* (GbSlov).

V 19. st. uvádí Jungmann ve svém slovníku již podobu současnou – *nístěj* (*njstěg*) s primárním významem ‘ohniště, sedliště’. Stejně jako ve staré češtině označuje *nístěj* také *pec* (či jak uvádí lat. *furnus* ‘pec’), př. *Wezmi strdi a horkého chleba z peci niestěge gako půl pěsti*. Nově se (s existencí kamen) ve slovníku vyskytuje význam ‘kamna’, doplněný o ‘prsk¹, průchod do kamen’ (Jung.: II, 727). Kromě toho prezentuje slovník také podobu *nístěň* (*njstěň*), jejíž význam je stále stejný: ‘průchod, kudy se do kamen dává dříví’ (Jung.: II, 727).

¹ Nář. *nístěj*, topeniště kamen, příp. i trouba, pec (zdroj: <https://cs.wiktionary.org/wiki/prsk>)

Shodnou definici významu prezentuje Kott, který základní tvar slova doplňuje o adj. *nístějový* (Kott: II, 173).

Slovníky současné češtiny (s výjimkou SSČ, ve kterém není *nístěj* dohledatelná) uvádějí shodně základní tvar slova – *nístěj*. SSJČ předkládá dva významy slova, přičemž první z nich je prezentován jen jako nářeční: ‘ohniště, topeniště kamen n. pece’. Druhý význam je úzce spjat s rozvojem hutnického průmyslu a tzv. vysokých pecí: technicky ‘spodní část pracovního prostoru průmyslových pecí, na kt. se klade vsázka n. ve které se hromadí produkty tavicího pochodu’. Kromě toho uvádí i deriváty substantiva, a to *nístějka* s deminutivním sufixem *-ka*: tech. ‘litinový nosník za dvířky topeniště, na kt. spočívají roštnice’ a adjektivum *nístějový* vztahující se k *nístěji* (SSJČ: II, 207). Obdobně prezentuje tvar také PSJČ: *nístěj* 1. dial. ‘upravené ohniště, topeniště kamen n. pece’ (*Vedle něho [krbu] nístěj, v níž se zatápělo do kamen.*); 2. tech. ‘dno pracovního prostoru pecí; litinová deska v topeništi za dvířky, nístějka’ (PSJČ: III, 599).

c) ETYMOLOGIE

Rejzek uvádí, že původní psl. tvar **jestěja* vyskytující se v různých obměnách zejm. na západě slovanského území (př. hl. *něšč*; dl. *jesće(je)*; sln. *istėje, otėje, vestėje*) má těžko dohledatelný původ. Většinou je však spojován s ie. **aidh-* ‘hořet’, což nevylučují ani Holub a Kopečný (Rejzek: 412; Holub-Kopečný: 245).

Ovšem Machek, kromě etymologického výkladu, doplňuje ve svém slovníku význam slova *nístěj* o ‘dvířka do pece’, což souvisí se samotnou etymologií slova. Č. tvar *nístěj*, stč. *niestějě*, podle něj pochází z původního psl. **jestěja*. Náslovné *-n* pak zřejmě vzniklo dekompozicí pádových tvarů *въn ѣстѣje > въ нѣстѣje*, které jsou dle Machka příbuzné s ř. *ѣстіа* ‘krb’ snad pocházejícím z tvaru **jest-ijá* (prastarý odborný výraz neznámého původu), ovšem tato možná spojitost je nejistá. Význam ‘dvířka do pece’ je, jak říká Machek, pro české prostředí více charakteristický než původně řecký krb. To souvisí se slovanskou oblibou *pecí*, jež způsobila vymezení prostoru krbu pouze na plošinu před ústím *pece* (Machek: 399). Tato tvrzení však Rejzek odmítá (l. c.).

(obr. 8, hliněné nádoby u ústí *pece*, v pozadí viditelná *klenba* a *peciště*, ve kterém probíhá spalování; viz níže)

PECIŠTĚ

a) CHARAKTERISTIKA

Peciště lze definovat jako jednu z ústředních součástí *pecí*, a to jak pekařských, tak také průmyslových. Jde o prostor, ve kterém probíhá zažihání paliva, a ve kterém je následně udržován žár či potřebná teplota důležitá k pečení (či např. tavení) produktů k tomu určených. U pekařských *pecí* jsou do prostoru *peciště*, mnohdy těsně nad plochu jeho spodní části, vkládány *rošty* s těstem. *Peciště* tak tedy může sloužit jako prostor určený k vytápění *pece* a zároveň jako prostor pro samotné pečení (OSN: XIX, 412–413).

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Samostatný výraz ***peciště*** není ve slovnících staré češtiny dohledatelný.

Stejný stav prezentují i slovníky 19. st. (Jung., Kott), které sice předkládají mnoho derivátů substantiva *pec*, ovšem *peciště* mezi nimi chybí.

Tato absence je podpořena dobovým rozvojem topeništních zařízení. V období staré češtiny byla *pec* rozdělena na několik základních částí (viz níže), jejichž významy se pak často prolínaly a výsledkem byla mnohá, ne zcela správná synonymní označení (viz např. *komín*, *nístěj*). **Peciště** bylo tedy dříve nejspíše označováno souhrnným pojmenováním – *pec*, o čemž svědčí i některé jazykové doklady, jak ze staré češtiny: ... *v horící pecz, kdežto jinú rudu pálé...* (*Milion*, Marco Polo; český překlad lat. verze přelom 14./15. st.), tak také z 19. st., jak uvádí např. Kott ve svém slovníku: *Cihly do peci skládati, z peci vybírati, v peci páliť; v peci oheň rozdělati* (Kott: II, 517) s předpokladem, že *pec* v těchto ukázkách není míněna jako celé topeništní zařízení, nýbrž jako jeho ústřední část.

Slovníky současné češtiny již tvar **peciště** uvádějí, ovšem s významem pouze technickým: ‘prostor keramických pecí, v němž je zboží vypalováno; celé zařízení s pecí n. pecemi’ (PSJČ: IV, č. I., 164) a ‘vnitřní užitečný prostor pece’ (SSJČ: II, 544). SSČ slovo *peciště* neuvádí.

c) ETYMOLOGIE

Etymologie **peciště** je spjatá s etymologií slova **pec** (viz kap. 3). Původ slova jasně vychází z tohoto primárního jména, jde o tzv. desubstantivní subst. označující název místa, jež se ve slovníkové podobě uchytilo zřejmě až v 19. st. Tato slova pojmenovávají vnější nebo uzavřené prostory na základě výskytu substancí. (PMČ: 118). Užitý sufix *-iště* je pro odvozování názvů prostranství charakteristický.

POPELNÍK

a) CHARAKTERISTIKA

Popelník (spalovací zařízení) je součástí zařízení, k jejichž funkci je potřeba spalování různých druhů pevných paliv. Jedná se o nádobu či prostor, který je určen k hromadění vzniklého popela, jenž do *popelníku* propadává *roštem*. Dle rozměrů zařízení, ve kterých je *popelník* umístěn, se odvíjí také jeho velikost. Např. v kamnech se nacházejí *popelníky* malých velikostí, většinou manipulovatelné a omyvatelné. U parních kotlů bývají naopak přímou součástí konstrukce topeniště.

V těchto případech bývají součástí *popelníku* i klapky regulující proudění vzduchu topeništěm (zdroj: https://cs.wikipedia.org/wiki/Popelník_spalovací_zařízení).

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Slovníky staré češtiny slovo **popelník** prozatím neuvádí. Ovšem subst. *popel*, jehož je *popelník* derivátem, ano. Např. StčS předkládá tvar **popel**, ojed. *popol* se třemi významy. Primárně označuje *popel* (koho/čeho) ‘popel, pozůstatek po shoření’ (BiblDrážď; 2. pol. 14. st., první překlad do češtiny kolem roku 1400: ... *budem jako bychom nikdy nebyvali..., nebo uhašený popel bude tělo naše.*). Druhotně je pak popela užito pro označení spíše přeneseného významu: ‘(koho [mrtvého] apod.) prach, drobné částičky hmoty podobné popelu, zvl. obrazně o nicotnosti a pomíjivosti člověka’ (ŽaltWitten; 1. pol. 14. st.: ... *zemlejí [tvorové] a u popel svůj se vrátie...*). Další staročeský význam pochází z oblasti botaniky: ‘lýkovec, keř s bělavým lýkem užívaný k zapálení ohně’. Nemalý je také výskyt vlastních jmen, příjmení i jmen místních, jak dokládají slovníky tohoto období: *Popel, Popelová, Popelov, Popelín* (StčS; IndexSvob). Také v MSS se nachází tvar *popel*, a to se stejným a podobným významem jako výše: ‘co v popel uvést, obrátit, popelem postavit, zničit ohněm, spálit; prach’ (MSS: 335).

Pro slovníky 19. st. je již základní tvar **popelník** běžný. Jungmann jej předkládá s mnoha dalšími deriváty subst. *popel*. Význam nádoby či prostoru určenému pro sběr popela však udává až na druhém místě: *popelník*, dem. **popelníček** (*popelnjk, popelníček*) ‘díra na popel, nádoba popelní’. Před něj staví *popelník* s významem konatelského jména: ‘kdo popelem obchod vede, jinak popelář’, či dem. *popelníček* zoologicky ‘*parus palustris* – sýkora babka a *parus maior cinereus* – určitý druh sýkorky’ nebo botanicky ‘*cineraria integrifolia* – stařinec celolistý a rodové popelník střelolistý’. Tato rostlina pak může být označována také jako **popelečník** (*popelečnj*). Stejný význam nese u Jungmanna tvar **popeliště**: ‘místo na popel’.

Kottův slovník obsahuje základní a deminutivní podobu slova: *popelník, popelníček*, u kterých autor uvádí jako primární význam ‘popelář’. Stejně jako Jungmann předkládá i význam zoologický: ‘*picava*, pták, *parus palustris*’ a botanický: ‘rostlina, *cineraria*, p. střelolistý (c. *sibirica*); pastvinný (c. *campestris*); potoční (c. *rivularis*)’.

Významy ‘díra na popel v kamnech’ a ‘nádoba na popel’ jsou uchovány i zde. Nádobu na popel však Kott pojmenovává odlišným tvarem – **popelnice** (Kott: II, 753).

Slovníky současné češtiny předkládají jak tvar slova **popelník**, tak také mnoho dalších derivátů opět primárně vzniklých od slova *popel*. SSJČ uvádí slovo *popelník* či dem. *popelníček*, s nímž se stále pojí stejný význam jako v dřívějších dobách: ‘prostor pod roštem u kamen, u topeniště, do kt. propadá popel’, který je však uváděn druhotně. Primární význam ‘nádobka na odklepávání popela z cigaret’ sice pramení s významu původního, ale s rozvojem společnosti a nových návyků začíná mít dominantnější postavení. Jediným uvedeným derivátem od tvaru *popelník* je (také v PSJČ) adj. **popelníkový** vyjadřující vztah k výchozímu substantivu (*popelníková dvířka*) (SSJČ: II, 754). Tyto dvě stejné významové varianty dokládá také PSJČ (a téměř totožně SSČ, s. 292), který však ještě upřednostňuje význam ‘prostor pod roštem u kamen, u kotle n. jiného topeniště, do kterého padá popel nebo škvára a kterým vniká pod roštem vzduch potřebný k hoření’ před ‘kuřácká nádobka na popel’ (PSJČ: IV, č. I., 701).

c) ETYMOLOGIE

Jak už bylo řečeno výše, slovo **popelník** je derivátem výchozího subst. **popel**, konkrétně jde o název nositele vlastností (nomina attributiva) vycházejícího z přídavného jména (*popel* – *popel-ný* – *popel-(+)ník*) (Sławski: I, 90–91). *Popel* je pak výrazem všeslovanským. Doklady o jeho existenci pocházejí např. ze stsl. *popelъ*; ukr. *popil*; p. *popiól*; b. *pepel*; sln. *popel*, *pepel*; slc. *popol* ad. Psl. tvar ***popelъ/pepelъ** (příbuzné např. se stpr. *pelanne* či lit. *pelenai*) nese dva významy: ‘zbytek po hoření’, druhý význam je spojován s lat. *pollen* ‘prach, mouka’ či s ř. *pālē* ‘kaše, prach, špína’ pocházející z ie. kořene ***pel-** ‘prach, mouka’ (Machek: 430; Rejzek: 488; Holub-Kopečný: 286).

PŘEDPECÍ

a) CHARAKTERISTIKA

Jednoduchý výstupek před *pecí* tvořící přechod mezi spojením *pece* s ohništěm v jedno topeništní zařízení.

Vznik tohoto prostoru umožnilo jednodušší přípravu pokrmů určených k pečení (zdroj: <http://www.lidova-architektura.cz/prehled-seznam/encyklopedie/predpeci.htm>).

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Stejně jako *peciště* se ani toto slovo nevyskytuje ve slovnících staré češtiny.

Čeština 19. st. již slovo **předpecí** zná. Dohledatelný je v Jungmannově slovníku: *předpecí (předpecj)* ‘místo před pecí’. Zde se je také uveden derivát **předpecký**, a to se dvěma významy: jako adj. ‘před pecí jsoucí’ a jako subst. ‘u pekařů sazeč do pece’ (Jung.: III, s. 471). Naopak Kott uvádí jediné slovo – **pecanka** s velmi podobným významem jako nese *předpecí*: ‘zídka u peci’ (Kott: II, 517).

Obdobný tvar se zachoval také do češtiny současné: **pecinka** ‘zídka u pece n. kamen’ (*Vyklizovala příhrady a šupliky, kladouc chudé zásoby na pecínku.*) či **pecinky** dial. ‘stupně vedoucí na pec’. Toto označení je však spíše zastaralé či nářeční a současně s ním uvádějí slovníky také tvar **předpecí** s významem technickým: ‘kotlové topeniště vysunuté před kotel, vnější topeniště’ (PSJČ: IV, š. II, 70) a ‘prostor, místo před pecí’ (SSJČ: II, 1012); hutnickým: ‘nádrž na tavený kov přímo nad pecí’ (PSJČ: IV, š. II, 70) a ‘nádrž před nístějí tavicí pece pro shromažďování roztaveného materiálu’ (SSJČ: II, 1012). PSJČ pak předkládá jako primární pekařský význam slova ‘prostor, místo před pecí’ (PSJČ: IV, š. II, 70). Oba slovníky také uvádí několik derivátů slova *předpecí*: deadjektivní konatelské jméno *předpecký* (známé již z 19. st.) ‘pekařský dělník obsluhující pec’, ‘pomocník sázeče chleba’; adj. **předpecní/předpecný** ‘obsahující předpecí, vztahující se k předpecí’, ‘jsoucí před pecí’ (PSJČ: IV, č. II, 70; SSJČ: II, 1012). SSJČ navíc výklad doplňuje o dokonavé sloveso **předpéci** ‘předem trochu opéci’. V SSČ opět není slovo dohledatelné.

c) ETYMOLOGIE

Také etymologie **předpecí** vychází z původu slova **pec** (viz kap. 3). Stejně jako *peciště* se tento tvar běžněji užíval až v češtině 19. st, do které je možné datovat jeho vznik. Ten byl motivován nejspíše sémanticky. Samotné slovo je utvořeno skládáním pomocí prefixu *před-* (naznačující směr či orientaci) a sufixu *-í*. Z těchto jednotlivých částí slova je zřetelná jeho motivace a také význam.

ROŠT

a) CHARAKTERISTIKA

ES češtiny uvádí slovo *rošt* se dvěma významy: strojírensky jako ‘zařízení umožňující filtrační spalování tuhých kusových paliv. Podpírá palivo, umožňuje přístup vzduchu při spalování a odvod škváry’; základní význam *roštu* je následující: ‘jednoduchá upevňovací a podpěrná plošina’ (ES: 935). Obecně jde o konstrukci složenou z podélných částí různých délek a materiálů, které se odvíjejí od oblasti, v níž je konkrétní *rošt* využit (topeniště, stavebnictví nebo *rošt* postele).

(obr. 9, jednoduchá konstrukce *roštu* pravěké pece určené k vypalování hlíny)

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Tvar **rošt** byl známý již ve staré češtině. Doklady o jeho brzké existenci (př. NR, konec 14. st.: ... *milost Vavřinci svatému, ta osladila rošt jemu.*) poskytuje např. ESSČ, který uvádí *rošt*, jenž definuje jako ‘rošt, kovovou mříž na ohništi sloužící k pečení masa ap.’; dále jako ‘základní příčný trám (součást krovu)’ nebo ‘škrabadlo, struhadlo’. Tyto tři významy doplňuje o význam druhotný, přenesený: ‘líška v podobě roštu, košík’. Stejně jako u mnohých slov nacházíme i v tomto případě jeho výskyt v podobě příjmení *Rošt* (ESSČ, IndexSvob). Kromě toho předkládá ESSČ také slovo **roštec**, jehož význam se od významu původního tvaru nijak neliší. Ve slovnících staré češtiny se uvádí *rošt* nejen jako základní slovníkový tvar, ale také jako součást významů jiných reprezentativních podob.

Rošt se tak objevuje jako sekundární význam např. u slov **čerřen** ‘součást pece, snad rošt (mříž) z kamenů nad ohništěm’ (ESSČ); **ohnivo** ‘železný podstavec (n. rošt?) v topeništi’ či u slova **praženice** s bibl. významem ‘místo (rošt) na oltáři k pálení kadidla’ (StČS).

Slovníky 19. st. předkládají stále stejnou podobu slova **rošt**. Jungmann navíc uvádí několik derivátu základního tvaru jako *roštec* (známé již ze staré češtiny) a dem. **roštík**, intenzifikovaně potom **roštíček**. Význam je pro všechny tvary stejný, jednoduše ‘nástroj, na němž se něco suší nebo peče’ (*Kuchař na rožnech peče, na roště praží*). To doplňuje Jungmann o další dva významy z oblasti hutnictví: ‘vrstvy rudy, uhlí na hromadě pálit se mají’ a stavitelství pro tvar *rošt, roštjě* ‘rešt (zastarale či nářečně), suché chrastí’ (Jung.: III, 849–850).

Kott se ve významech uvedených ve svém slovníku shoduje s Jungmannem a připojuje další deriváty, zejm. hutnické: jméno **roštěř/roštýř** ‘kdo rudu roštuje’, název místa **roštiště**, deverbální subst. **roštování** ‘pálení rudy s uhlím hutích’ (Kott: III, 97).

Slovníky současné češtiny uvádí základní podobu slova **rošt** zcela běžně (dodnes je součástí slovní zásoby). Např. SSJČ uvádí hned několik definic významu slova: ‘spodní část topeniště pro tuhé palivo umožňující přívod vzduchu a odpad zbytků po spálení (popela, škváry ap.)’ (*rošt železný, posuvný, pevný, pohyblivý, rovinný, šikmý* atd.); technicky ‘mříž z kovových n. dřevěných tyčí k třídění hmot, k hrubému prosévání, k ukládání sušených hmot, sypkých náplní ap.’ (*rošty* pro třídění uhlí); stavitelsky ‘konstrukce základů n. stropů tvořená dvěma, zprav. vzájemně kolmými osnovami nosníků, (pův.) příčný trám podpírající dřevěný strop’; výtvarnický ‘výztuha obrazu (malovaného na dřevo) tvořená lištami kladenými spodem a křížem’. Pátý uvedený význam je dnes spíše archaismem: ‘pečeně na rošti (dem. *roštku*)’. S tímto významem se pojí také zaniklé sloveso **roštiti** ‘péci na roštu, roštění masa’, od kterého pak derivovala slova jako **roštěná, roštěnec** či **roštěnka**, původně roštěná pečeně.

Tato pojmenování slouží dnes pro označení masa pocházejícího z hovězího hřbetu, určeného ke konzumaci. Dříve se však takto pojmenovávalo maso, které se tepelně zpracovávalo roštěním, často nehledě na konkrétní druh zvířete, ze kterého pocházelo. Uvedené deriváty tak označují výsledek činnosti – způsobu kuchařského postupu tepelného zpracování masa.

Kromě nich prezentuje SSJČ další deriváty vztahující se přímo k *roštu* jako k předmětu: subst. *roštnice/roštovnice* ‘součást roštu, zvl. tyč’, adj. *roštový* či sloveso *roštovati*, které se ale vztahuje k oblasti výtvarnictví: ‘roštování obrazu, vyztužování roštem’ (SSJČ: III, 76–77). SSČ uvádí oproti SSJČ pouze dvě poměrně strohé definice: *rošt* jako ‘kovová mříž(ka) (v topeništi a jinde)’ a ‘mřížka k opékání masa’ (SSČ: 356). Obdobně prezentuje *rošt* také PSJČ: *rošt* ‘kovová mřížka v ohništi, na níž hoří palivo’ (*Na rošt nakladl trochu palaček i polínek a zatopil.*) či ‘nástroj na pečení masa’ (*Maso se peklo na rostech dřevěných nebo železných.*), v oblasti hornictví pak ‘zařízení na oddělování větších kusů horniny od drobnějších’. PSJČ doplňuje deriváty substantiva *rošt* o *roštovku* ‘pec s roštěm’ a *roštovnu* ‘oddělení výroby, kde se pracuje s rošty’ (PSJČ: IV, sv. 2, 754–755).

c) ETYMOLOGIE

Machek rozděluje ve svém etymologickém slovníku *rošt* podle sémantiky do dvou kategorií. Předně uvádí *rošt* známý již ze staré češtiny jako ‘železný podklad pod ohněm v kamnech i pod pečení masa’. Původ slova vychází z německého prostředí a jeho vznik se spojuje s něm. slovem *Rost* se stejným významem (slc. *rošt*, r. *rost*). Dále Machek uvádí *rošt* jakožto ‘hlavní silný trám (někdy podepřený uprostřed světnice sloupem), na němž leží napříč slabší trámy stropní, dříve *rešt*’. V tomto významu (‘trám’) je podle něj *rošt* znám teprve z 19. st., i když jde o konstrukci starobyrou, která má obdobu např. u Rusů i jiných národů (slc. *roštovanie* ‘lešení; pd. *roszt*, *ruszt*’; ze střhn. *rōste* ‘podklad trámoví’ pochází také šv. *röst* ‘střešní trámoví’ nebo stnord. *raust* ‘horní stěna štítová’). Tyto konstrukce vznikaly především „... když ohniště bylo přeneseno z jizby do síně, bylo možno půdy, dříve vždy prázdné, užít pro uložení sena a slámy; proto bylo pak třeba strop ve světnici vydatně podepřítí tímto roštěm.“ (Machek: 518).

Rejzek uvádí stejný původ vzniku jako Machek a dodává, že samotný původ něm. subst. *Rost* není zcela jasný. Na německém původu se shodují také Holub a Kopečný. (Rejzek:545; Holub-Kopečný: 314; Newerkla: 214). Přiklání se k němu i Kott ve svém česko-německém slovníku gramaticko-frazeologickém: *rošt* ... z něm. *Rost* ‘železná mřížovina do kamen a pecí, aby k hořícímu palivu mohl vzduch zespod přicházet a oheň roznécovat’ (Kott: III, 97). *Rošt* lze tedy označit za slovo přejaté z němčiny.

SPOUCH

a) CHARAKTERISTIKA

ES definuje *sopouch* dvěma způsoby: geologicky jde o ‘výstupní dráhu magmatu od magmatického ložiska k sopečnému kráteru’. Druhá definice významu je příznačná pro stavitelství, resp. stavitelství topeništních zařízení: ‘krátký, obv. vodorovný kouřový kanál mezi topeništěm (plechovými kouřovody) a svislým komínovým průduchem v budovách’ (ES: 1018). Jednodušeji lze dnes substantivem *sopouch* označit část *komína*, která spojuje topeništní zařízení a komínový průduch, jímž se odvádějí zplodiny a kouř z obývaného objektu ven.

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Výskyt tohoto slova ve staré češtině je jen velmi řídký. ESSČ uvádí starý tvar *sopúch* (*ú > ou*) ‘otvor z pece n. krbu, kudy odchází kouř; roura na odvod kouře, komín; větrací díra’. Místy se tyto uváděné významy překrývají např. s výše uvedeným *komínem* či *dymníkem*. Jejich rozlišení je záležitostí pozdější doby (s rozvojem topeništních technologií). ESSČ definuje obdobně jako *komín/dymník* také označení *čelestie* ‘otvor pece n. krbu, kudy odchází kouř’, které částečně odkazuje na *sopouch*. Stejně jako mnohá uváděná substantiva se i *sopúch* vyskytuje v podobě vlastního jména, příjmení: *Sopúch* (EESČ; IndexSvob). MSS a GbSlov předkládají tvar *copúch*, opět s odkazem na význam slova *sopúch*.

Slovníky 19. st. uvádí podobu *sopauch* (příp. *sopúch*). Jungmann navíc předkládá variantu *copúch/capauch*, známou již ze staré češtiny, kterou označuje za vulgární. Význam základního tvaru *sopúch* je tento: ‘postranní díra u prsku nebo u pece, kudy dým odchází, dymník’. I v češtině 19. st. se tak stále dochází k prolínání slov s ne zcela stejným významem. Jungmann nově uvádí také význam druhotný – metonymický: ‘hadr nebo cokoliv jiného, jímž se díra u krbu nebo u pece zacpává; babka’ (*Wšak ge gako sopauch (capauch)* – ‘černá, učmuzená’). Uvádí také první deriváty jako dem. *sopaušek* se stejným významem ‘průduch’ (... *sopaušek w peci chymické*...) nebo adj. *sopauchový*. Tyto významy doplňuje Kottův slovník o další: ‘díra ve stropě k větrání světnice’; ‘jícen, kráter’ a přenesené ‘umouněnec, smolík’ (Kott: III, 519).

Ve slovnících současné češtiny se běžně objevuje tvar **sopouch**. SSJČ jej uvádí se stejnými významy jako např. ES (viz výše): 1. ‘(u kamen nebo kotle) kouřový kanál spojující topeniště s komínem, zaústění topeniště do komína’, 2. geol. ‘sopečný komín’. K tomu připojuje i význam z oblasti lesnické: ‘zápalný kanál milíře²’ a stejně jako v Jungmannově slovníku z 19. st. vulgární (hanlivý) význam užívaný jen řídce ‘špinavá, nespořádaná osoba’ (SSJČ: III, 440). PSJČ předkládá totožný výklad jako SSJČ jen s nepatrnou obměnou v primárním významu: *sopouch* (zř. **sopuch**) ‘otvor, kterým se vkládá palivo do ohniště, n. kterým jde do komína kouř, *capouch*, *dymník*’. Významy druhotné, jako lesnický či hanlivý (*Ta šmudla, ten sopuch škaredý [o děvčeti].*), doplňuje, v návaznosti na rozvoj průmyslu, o význam z oblasti techniky: ‘kouřový kanál za parním kotlem’ (PSJČ: V, 494). Ani jeden ze zmíněných slovníků neuvádí deriváty substantiva, SSČ dokonce ani jeho základní slovníkovou podobu.

c) ETYMOLOGIE

Původ substantiva **sopouch**, psl. *sopuchъ/sopychъ*, vychází ze slovesa *sopiti* s významem ‘výražet ze sebe plamen, dým, dýchat prudce’. Český tvar *sopiti* vyjadřuje příbuznost s r. *sopét* ‘funět, dout’ či sln. *sópsti*, *sopíhati* ‘těžce dýchat, frkat’. Stsl. *sopsti* s významem ‘pískat’ zřejmě pochází z psl. podoby **sopiti* ‘těžce dýchat’, ale tato souvislost není zcela jistá. Původní psl. tvar **sopiti* může mít také neurčitý vztah k původu sloves *supět* či *sípat*. Stejně tak může v tomto případě vycházet z ie. základu **suep-* ‘spát, oddychovat’. Samotný derivát *sopouch* je pak příbuzný s dalšími slovanskými jazyky, např. se slc. *sopúch* ‘dymník’; p. *sopuch(a)* ‘dymník’; ukr. *sópúch* ‘smrad’ nebo sln. *sópih* (Machek: 567; Rejzek: 590; Holub-Kopečný: 344).

² Zařízení z přírodních stavebnin sloužící již od starověku k výrob dřevěného uhlí (zdroj: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Mil%C3%AD%C5%99>)

3.2 ČINITELSKÁ JMÉNA (NOMINA AGENTIS)

HELFIŘ (ad **SAZEČ**)

a) CHARAKTERISTIKA

Činitelské jméno **helfiř** mnohdy označuje osobu vykonávající činnost samotného *pekaře*, konkrétně ve smyslu sázení *pečiva* do *pece* – práce tzv. **sazeče** (též *pecák*, viz výše (Hubáček: 70).

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Slovo **helfiř** předkládají již slovníky staré češtiny, ovšem ve tvaru **helfěř** (což souvisí s pozdější hláskovou změnou *úžení é > i*). Přesný význam slova však tyto slovníky neuvádí, vycházejí pouze z etymologie slova (viz níže), ze které význam odvozují. *Helfiř* se vyskytuje ve výkladu stč. tvaru **pomahač** s významy: 1. ‘(čí) pomocník, podporovatel, napomáhač’, 2. ‘(koho [lékaře, mistra]) pomahač, pracovník, nižší pomocný pracovník’ (GbSlov, ESSČ, StšS).

V Jungmannově a Kottově slovníku se tvar **helfiř** ani žádná jeho obdoba nevyskytuje.

Slovníky současné češtiny tento tvar také neuvádí.

c) ETYMOLOGIE

Etymologie činitelského jména **helfiř** není zpracována v žádném z etymologických slovníků češtiny (Machek, Rejzek, Holub-Kopečný). Neuvádí jej ani Newerkla, který představuje jen sloveso **helfnout** ‘pomoci’ (Newerkla: 444). K původu slova **helfiř** se však vyjadřují slovníky staré češtiny: **helfiř** (**helfěř**) ze střhn. **helfaere** = **Helfer** v doslovném českém překladu ‘pomocník’ (GbSlov). Slovo **helfiř** tak lze označit za slovo přejaté, konkrétně kalk³, v tomto případě slovotvorný, založený na překladu jednotlivých slovotvorných částí (PMČ: 101). Činitelské jméno je tvořeno z kořene **helf-** od něm. tvaru **helfen** ‘pomoci’ a sufixu **-iř**, v tomto případě pocházejícího z něm. sufixu **-er**, vyjadřujícího dějový příznak (aktivní vykonávání děje) jména.

³ Přesné napodobení cizího vzoru s využitím domácích jazykových prostředků.

Sufix *-í(ř) < -é(ř)* postupným vývojem splynul se sufixem *-í(ř) < -ie(ř)*. Tento tzv. *i-*ový sufix není pro česká činitelská jména příznačný. V období staré češtiny stál na periferii a byl neproduktivní. V současné češtině se ve spojitosti s činitelskými jmény tento sufix taktéž neobjevuje. To potvrzuje, domněnku že činitelské jméno *helfř* je skutečně slovotvorným kalkem (Lamprecht-Šlosar: 257 – 261; PMČ: 101).

KLONÝŘ

a) CHARAKTERISTIKA

Pekařský dělník, jehož náplní práce je tvorba menších částí těsta, ze kterých se následně pečou housky či jiný specifický druh *pečiva*.

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Činitelské jméno ***klonýř*** se ve slovnících staré češtiny nevyskytuje. Slovníky nepředkládají ani slova příbuzná či deriváty, kromě tvaru slovesa ***kloniti*** s několika významy: 1. ‘koho, co, před kým: ohýbat, sklánět (zvl. na znamení úcty)’, 2. ‘trýznit’, 3. ‘koho k čemu: naklánět, přivádět, získávat’, 4. ‘co v co: uchylovat, ukrývat něco někam’; případně ***klaněti/kláněti*** s významem ‘klonit’ (ESSČ; GbSlov; MSS).

V Jungmannově slovníku se vyskytuje tvar ***kloníř*** (*klonjř*) ve významu pekařském: ‘u pekařů ten, který z odváženého těsta kloňky dělá’. Tento význam je podložen výkladem subst. ***kloněk*** (pl. ***kloňky***, mask.) ‘částčky těsta, z kterých se housky pečou’. Stejně jako slovníky staré češtiny předkládá Jungmann také sloveso *kloniti*: ‘chýlit, shybovat, ohýbat’; ‘chýlit se, shýbat se, nachýlený být’; ‘směřovat’, doplněné o význam gramatický ‘klonit slova’ (*Slowo wedu klonj se gako nesu.*) a jeho derivát adv. ***kloňmo*** ‘kloně se, kloníc se’ (*Před gegichžto obrazy kloňmo ležj národowé.*). Jungmann u subst. *kloněk* odkazuje také k etymologii tohoto slova, přičemž zmiňuje slovesný tvar ****kálati***, *koleš/kůleš*, *kálám* s pravděpodobným významem ‘něčím ostrým bodám’, jenž lze podle Jungmanna považovat za původní tvar (Jung.: II, 76; viz etymologie níže). V Kottově slovníku je dohledatelný také slovesný tvar ***klonouti*** s významem ‘klonit se, padat’ či ***klonkovati*** (*klunkovati*) s jednotným významem ‘plést housky’ (Kott: I, 702).

Slovníky současné češtiny činitelské jméno **klonyř** neuvádí. Slovo *kloněk* bylo nahrazeno tvarem **klonek** (bez měkčení) a jeho původní význam zůstal stále stejný: ‘odměřený díl těsta připravený ke zpracování (např. při pečení housek)’. SSJČ i PSJČ uvádí nářeční tvar **kloník** (dem. **kloníček**), který však nemá s pekařským významem nic společného: ‘větev’. Slovníky zachovávají se stále stejným významem sloveso *kloniti*, známé již z období staré češtiny (SSJČ: I, 885; PSJČ: II, 149). SSČ uvádí pouze jediný ze zmíněných tvarů – *kloniti*.

c) ETYMOLOGIE

Etymologické slovníky toto slovo nezmiňují. Původ činitelského jména **klonyř** pravděpodobně vychází ze slovesného tvaru **klonit(i) se** všeslovanského původu (s významy ‘klánět’ a ‘klanět se’): stsl. *kloniti se*; p. *klonic’ (sie)*; r. *klonít (sja)*; s./ch. *klo`niti (se)*. Příbuznost nacházejí tyto tvary zejm. v lit. *lenki`u, leñkti* ‘klonit’, dále v lit. *linkst`u, liñkti* a *lankóju, lankóti* ‘klonit se’ či lat. *inclīnō* ‘naklánět’ a *declīnō* ‘odklánět’. Psl. tvar ***kloniti (se)** je vyvozen z ie. ***kl-on-** od ie. ***k’el-/kel-** ‘sklánět, opírat’.

Klonyř v tomto smyslu ‘ten, kdo odklání – umisťuje na bok – kousky těsta (*kloňky*)’ či ten ‘kdo kloní, ohýbá kousky těsta (např. při výrobě housek, rohlíků apod.)’ vznikl odvozením ze slovesného základu *klon-*. Sufix *-ieř > -íř*, který se v činitelském jméně vyskytoval v 19. st., byl již od staré češtiny velmi neproduktivní (typický pro jména konatelská), v současné češtině se pro činitelská jména neuvádí. Ztvrdnutí konsonantu *í > ý* ve slově bylo s největší pravděpodobností zapříčiněno problematickou výslovností měkké varianty.

PECAŘ

a) CHARAKTERISTIKA

Lidová kultura definuje *pecaře* jako zedníka, jenž se specializuje na stavění nebo opravy *pecí* (LK; III. sv., 716).

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Tvar **pecař** neuvádí slovníky staré češtiny jako základní reprezentativní formu, nýbrž jako význam dvou činitelských jmen, a to **pecnár** ‘pecař, řemeslník stavějící pece’ a **pecník** ‘pecař, pecnár’ (StčS).

Jungmann již tvar **pecař** prezentuje, ovšem významově se liší od původního ‘stavitele pecí’. V jeho slovníku z 19. st. označuje **pecař** ‘nad pecí hutního ustanoveného’, což nesporně souvisí s rozvojem průmyslu, konkrétně hutnického. Základní tvar Jungmann doplňuje o mnoho derivátů činitelského jména: fem. **pecařka** ‘žena pecářova’; adj. **pecařský**; adv. **pecařsky** ‘na pecáře se vztahující’ či **pecařství** (*pecařstwí*) ‘úřad pecářský’. Slovník předkládá také dva tvary známé již z období staré češtiny – **pecnár** a **pecník**, jejichž význam je však silně pozměněn. **Pecnár** si stále zachovává význam činitelského jména, které ale vyjadřuje vztah k aktu pečení konkrétního druhu *pečiva* – *pecnů* chleba – ‘kdo chléb peče’. Tvar je opět doplněn o mnohé deriváty: fem. **pecnářka** ‘pekařka chleba’; adj. **pecnářský** ‘od pecnáře’; pos. adj. **pecnářův** (*pecnářůw*) či jméno místní **pecnářství** (*pecnářstwí*) ‘pecnářský obchod’. **Pecník** (*pecnjik*) v 19. st. ztrácí svou povahu původního činitelského jména známou ze staré češtiny: **pecník**, dem. **pecníček** (*pecnjček*) s významy ‘pec’, ‘zed’ u peci nebo díra pro troudu a ‘hrnčířská pec’. Kott se ve svém slovníku odkazuje, v případě výkladů slov jako **pecař** apod., na Jungmanna (Kott: II, 517).

SSJČ předkládá základní tvar **pecař** s významy pouze činitelských jmen: 1. ‘zedník, kt. staví nebo opravuje pece’ (*přejme se několik pecářů*); 2. hut. ‘dělník pracující u hutnické pece’; 3. ker. ‘dělník pracující u kruhové pece’. Z derivátu výchozího jména uvádí pouze druhově posesivní adj. **pecařský** ‘k pecari’ (*pecařská práce*) (SSJČ: II, 543).

Pecnár známý z období staré češtiny jako ‘pecař’ nese v současné češtině význam ‘kdo peče nebo prodává pecny, chléb’ (*U pekařů a pecnářů bylo živo ve dne i v noci.*). U tohoto činitelského jména uvádí SSJČ několik jeho derivátů: fem. **pecnářka** (*Venkovská pecnářka na trhu chléb prodávala.*); adj. **pecnářský** ‘k pecnari’ (*pecnářská pravidla*); desubstantivní subst. **pecnářství** ‘(kdysi) živnost zabývající se pečením chleba’ (*Vdova při svém krupaření také pecnářství provozovala.*). Tvar **pecník** je uveden pouze jako zast. a nář. ‘pecen’ (SSJČ: II, 544; PSJČ: IV, č. 162–164). Zcela stejný stav předkládá i PSJČ, SSČ žádný z tvarů neuvádí.

c) ETYMOLOGIE

O etymologii slova viz kap. 3 (psl. kořen **pek-*).

Základ slova je rozšířen o periferní a neproduktivní sufix *-ař* (viz *pekař*). Dle Machka či Holuba a Kopečného se nabízí možnost přejímání tohoto sufixu z němčiny. Tato skutečnost však není potvrzena. Sufix *-ař* je znám až z období staré češtiny, ve staroslověně existovaly pro činitelská jména tři základní sufixy, které se vyvíjely a nadále zůstaly produktivní ve všech fázích českého jazyka: *-telb*, *-bcb* a *-bnikb*. Inspirace němčinou je možná, nikoli jistá.

PECÁK

a) CHARAKTERISTIKA

Dělník, jehož práce spočívala ve vymetání *pece* a drobných pracích okolo *pece* (LK.: III. sv., 716).

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Činitelské jméno *pecák* se ve slovnících staré češtiny téměř nevyskytuje. Tato skutečnost pravděpodobně opět souvisí s vývojem topeništních zařízení, především *pecí*. Ve 14. st. nebylo zvykem rozdělovat úkoly související s *pecí* jednotlivým dělníkům. *Pece* se vyskytovaly v usedlostech a staveních, kde obyvatelům zprostředkovávaly především teplo a stravu a na jejím provozu se podílel každý, kdo usedlost obýval. I přesto se však základní tvar *pecák* ve staré češtině vyskytuje, ale pouze v podobě vlastního jména osobního (příjmení) *Pecák* (IndexSvob), nikoli jako apelativum.

Také v 19. století není toto činitelské jméno nijak produktivní. Např. Jungmann jej ve svém slovníku neuvádí, i přes několik prezentovaných derivátů slovesa *pečí*. Kott předkládá základní tvar *pecák* s významem zcela odlišným od významu slova jako činitelského jména: ‘kotlík na vážení vody’ (Kott: II, 517).

Naopak slovníky současné češtiny předkládají substantivum ve svém základním tvaru *pecák* nejen ve významu činitelského jména.

SSJČ uvádí *pecák* 1. ‘(kdysi) kdo vymetal pec; pecář’, 2. nář. ‘pecivál’ a dále jako subst. 1. ‘kamnovec’ (... *shledala z otýpek pod pecákem suchého chábí a zatápěla.*), 2. ‘vdolek, koláč pečený v peci’ (*dva koláče pecáky*) (SSJČ: II, 543). PSJČ prezentuje obdobný stav: *pecák* ‘kdo staví a vymetá pece’ (*Přišátral se starý pecák.*), ‘pecivál’ a ve významu neživé substance, nář. ‘výklenek u pece, u kamen’ (PSJČ: IV, č. I, 162). SSČ tento tvar neuvádí.

c) ETYMOLOGIE

O etymologii slova viz kap. 3 (psl. kořen **pek-*).

Činitelské jméno *pecák* je odvozeno od slovesného základu zakončeného na konsonant pomocí sufixu *-ák*, který v období staré češtiny stál (stejně jako *-ař*) na periférii. Ve střední době dochází k rozdělení činitelských jmen na základě původce jejich dějů intelektuálních a fyzických. Do skupiny fyzických původců dějů patřily (a dodnes okrajově patří) sufixy *-č*, *-ce* a emocionálně zabarvený sufix *-ák*. Sufix *-ák* si stále uchovává emocionální hodnocení, ovšem jen částečně. S jeho ustálením v jazyce se toto hodnocení postupně vytrácí (*ulejvák* x *kuřák*) (Lamprecht, Šlosar: 257–260).

PECIVÁL

a) CHARAKTERISTIKA

Obecná charakteristika *pecivála* zní takto: ‘člověk líný, lenoch nebo ten, kdo nevytáhne paty z domů’ (LK, III. sv., 716). Slovo je často užíváno jako negativní hodnocení člověka, který ‘nic nedělá, i když by mohl’ (zdroj: <https://cs.wiktionary.org/wiki/peciv%C3%A1l>).

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Slovníky staré češtiny základní tvar *pecivál* ani jemu příbuzné neuvádí.

Čeština 19. st. je na tento tvar bohatší. Kott uvádí základní formu *pecival/pecivál* spolu s deminutivním *peciválek* (*Marná chvála i s peciválkem pohne*).

Prezentuje také fem. **peciválka**, a to s významem ‘líná žena’ a také druhu pečiva ‘houska z černější mouky (jinak také *bandur* nebo *krušinka*)’. To doplňuje o sloveso **peciválkovati** a deverbální subst. **pecivalství/peciválství**. Kott také uvádí další tvar pro označení ‘peciválka’, a to **pecouch** (Kott: II, 518). Jungmann předkládá totožný stav a *pecivala* (*peciwala*) definuje jako ‘kdo se na peci válí, doma lenoší, nikam nejde, domaválek, světnička’ (*Jak se ten peciválek v té své peleši až do bílého dne povaluje.*). Společně s Kottem uvádí také ženský rod tohoto činitelského jména – **peciválka** (*peciwálka*) s významem životným: ‘ž., která se doma za pecí povaluje, popelka’ i neživotným: ‘prázdná buchtička, která se při chlebu peče’ (Jung.: III, 54).

Slovníky současné češtiny zachovávají téměř totožný stav jako ve století 19.: **pecivál** ‘člověk, který se stále povaluje, je stále doma; povaleč, lenoch’, dále deriváty: fem. *peciválka*; dem. *peciválek* s významem zdrobnělým k základu *pecivál* či nář. jako ‘druh pečiva podobný vdolkům’ či ‘bramborová placka’; adj. **peciválský** ‘k pecivál’ a deverbální subst. *pecivalství* jako ‘souhrn vlastností pecivála’ (... *nečinnost a pecivalství se mu protivilo...*) (SSJČ: II, 544).

PSJČ předkládá stejný stav, odlišuje se pouze ve výkladu významu slova *peciválka*. Na prvním místě uvádí význam dial. ‘drobné pečivo na způsob vdolečků, nadité mákem, spařené mlékem a sypané cukrem n. skořicí’ (*Kdyby [snacha] tu peciválku, placku nebo buchtu podala.*), na druhém místě pak jen řídké ‘k peciválovi’ (... *s paní královnou peciválkou...*). Ve slovníku se objevuje také z 19. st. známý tvar *pecouch* ‘pecivál’ (*Zle [je vám]? Protože jste pecouchové, baby.*) (PSJČ: IV, č. I., 164–165). SSČ uvádí pouze základní tvar činitelského jména – *pecivál* ‘kdo je, povaluje se stále doma, lenoch’ (SSČ: 266).

c) ETYMOLOGIE

Vznik činitelského jména jasně pramení ze sémantické motivace (válet se na *peci*). Jde o kompozitum dvou kořenů: **pec-** (viz kap. 3) a **vál-**, přičemž vokál *-i-* plní funkci konektu. Výchozí sloveso **válet** má všeslovanský původ: stsl. *valjati*; p. *walac’*; r. *valját*; s./ch. *valjáti* atd. Psl. tvar ***val’ati** pochází od jiného psl. slovesa: ***valiti**, které vychází z původního ie. ***uōl-**, což je ablautová varianta k tvaru ***uel-** ‘kroutit, vinout, válet’.

Od něj dále pochází také např. lit. *vėlti* ‘valchovat’; lat. *volverere* ‘valit, válet, otáčet’ či ř. *elyō* ‘valím, vinu’ (Machek: 676; Rejzek: 698; Holub-Konečný: 407). Tato druhá část kompozita vyjadřuje dějovou složku činitelského jména.

PECOPALKA

a) CHARAKTERISTIKA

Osoba, žena, jejíž práce spočívala v přiřládání dřeva do *pece* (topeniště) a zatápění, jinak také topička.

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Tvar ženského činitelského jména je známý již ze staré češtiny. MSS uvádí tvary ***pecopalka*** a ***pecopalička*** ve významu ‘topička’. StčS a také ŠimekSlov předkládají oba tyto tvary s totožným významem: ‘topička’ a ‘žena topící v peci’. Toto činitelské jméno je doloženo již z písemností zejména konce 14. st.: ... *nemni proto, že s tvé topičky, tvé tej jisté peczopaliczky zbyl...*; ... *tej tvéj jistej kuchometnici a peszopalky...* (Tkadl, konec 14. st.).

Slovníky 19. st. stručně prezentují i předkládají význam slova: ***pecopalka*** (*pecopalička*) ‘topička’ (Jung.: III, 54; Kott: II, 518).

Žádný ze slovníků současné češtiny neuvádí základní tvar činitelského jména ani jeho deriváty.

c) ETYMOLOGIE

Stejně jako u *pecivála* je zde patrná sémantická motivace kompozita (pálit v *peci*), složeného z kořenů ***pec-*** (viz kap. 3) a ***pal-***, konektu *-o-* a sufixu *-ka*. Výchozí sloveso ***pálit*** je všeslovanské. Vyskytuje se např. v stsl. *paliti*; p. *palić*; r. *palit'*; s./ch. *páliti*. Psl. ****paliti***, pocházející z ie. kořene ****pel-/pol-*** ‘pálit, hořet’, je kauzativem ke stsl. slovesu ***polěti*** ‘hořet’ původně ‘zbůsobit hoření’ (Machek: 429–430; Rejzek: 442).

Sufix *-(č)ka* je dodnes typický pro tvorbu názvů prostředků činnosti. Mezi sufixy činitelských jmen se v současnosti neobjevuje a neobjevoval se ani ve starších vývojových obdobích češtiny. Tvar *pecopalka* (*pecopalička*) je tedy nejspíše motivován kategorií názvů prostředků činnosti, ze které si tento, již od 15. st. plně produktivní, sufix přejal. Současná čeština nabízí možnost užití sufixu *-ka* pro tvorbu činitelských jmen, ovšem pouze pro mužský rod a v expresivním významu (vzor předseda: *vyžírka*, *mluvka* atd.). Myšlenka, že tento tvar vznikl pouhým přechýlením, není podpořena, jelikož činitelské jméno v mužském rodě není v žádném slovníku doloženo (Lamprecht, Šlosar: 257–263; PMČ: 140–143).

PEKAŘ

a) CHARAKTERISTIKA

Za *pekaře* jsou považováni lidé, kteří se profesně zabývají výrobou rozmanitých druhů těsta a jeho následným pečením. Vytvářejí tak mnoho druhů *pečiva*, od základního jako je chléb, až po složitější, ke kterým lze řadit různé druhy koláčů apod. *Pekaři* patří k jednomu z nejstarších a také nejoblíbenějších řemeslníků (viz kap. 2; zdroj: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Peka%C5%99>).

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Základní tvar ***pekař*** je dohledatelný již ve slovnících staré češtiny. StčS jej prezentuje hned se dvěma významy. Primární význam ‘pekař, řemeslník vyrábějící pečené výrobky z těsta (jakého)’ (... *tak pekarz sbožie dobývá, žeť své koláče nadýmá*...; HradRkp, pol. 14. st.) je doplněn o význam sekundární, biblický ‘vrchní pekař, správce faraónovy pekárny’ (... *podčešie králóv a pekarz v ten žalář pustichu*...; HistSch, č. překlad z pol. 14. st.). V rámci tohoto výkladu odkazuje StčS také na tvar *pekárník* s bibl. významem ‘vrchní pekař’ (StčS).

Slovníky 19. st. předkládají kromě základního tvaru ***pekař*** i mnohé deriváty. U Jungmanna jsou to dem. ***pekařík*** (*pekařjk*) a ***pekaříček*** (*pekařjček*) s významem ‘kdo chléb peče’ či ‘učedník nebo syn pekařský’. Dále uvádí tvary ***pekařčic*** (*pekařčjk*) a ***pekařic*** (*pekarzycz*), které významově odkazují k *pekaři* (... *těch pekařčicow běše méně*...).

Kromě toho předkládá také fem. *pekařka* ‘která peče chléb a housky, nebo žena pekařova’ a k ní, stejně jako k *pekaři* adj. *pekařův* (*pekařůw*), posesivní adj. *pekařčin/pekařčiný* ‘co pekařky jest’ či adj. druhově posesivní *pekařský* ‘pekaře se týkající, od pekaře’ (*pekařské řemeslo, pekařské prkno* atd.) (Jung.: III, 57).

Obdobný stav prezentuje také Kott, který základní a deminutivní tvary *pekař*, *pekařík* a *pekaříček* doplňuje o zastaralé *pekařčic* ‘pekař’ a subst. *pekařina* označující název pekařské činnosti a jméno místní *pekařství* ‘provozovat’. Zajímavé je také doložené spojení *pekařova duše* ‘(žertem) dírka v chlebě’ (Kott: II, 522).

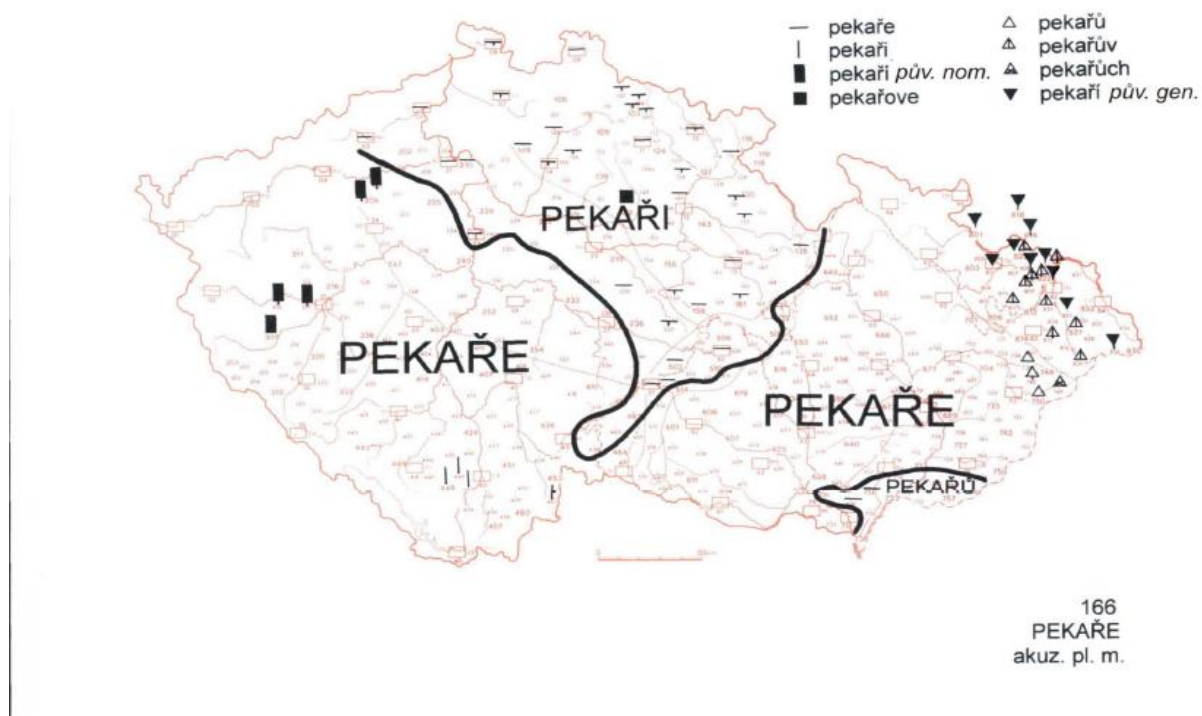
Ve slovnících současné češtiny je *pekař* uváděn zcela běžně. SSJČ prezentuje základní tvar *pekař* či *pekařka* ‘pekárenský dělník; výrobce (dř. živnostenský) chleba a bílého pečiva’ či pro ženský rod ‘k pekař; žena pekaře’. Ve slovníku se objevuje pouze druhově posesivní adj. *pekařský* (*pekařský dělník*), které je však uvedeno také v substantivizované formě *pekařský* označující muže – *pekaře* – i jako adverbium *pekařsky* (SSJČ: II, 547). PSJČ předkládá téměř totožný stav jako SSJČ, pouze s mírnými odchylkami ve významech. Základní tvar *pekař* ‘živnostník n. dělník zabývající se výrobou pečiva’ doplňuje o adjektiva a také o deminutiva známá již z 19. st.: *pekařík* ‘zdrob. k pekař’ a sekundární dem. *pekaříček* ‘zdrob. k pekařík’ (*Což pak takový pekaříček, který nemohl rohlíček unést...*) (PSJČ: IV, č. I, 173). SSČ uvádí pouze tvary *pekař* ‘kdo vyrábí chléb a pečivo’ a *pekařský* (SSČ: 266).

Činitelské jméno *pekař* předkládá i ČJA, ovšem nikoli v nominativu. Zaměřuje se na vybrané pády sg. i pl., které jsou příznačné nářečními variantami. První mapa (viz níže) reprezentuje současný stav dativu sg. na území České republiky. Pro maskulina v tomto pádě je typické zakončení na *-u*, *-i*, *-ovi* dle příslušnosti ke skloňovacímu typu a jeho životnosti/neživotnosti. U subst. *pekař* by se tak očekávalo většinové zakončení na *-i* (vzor muž, živ.). To je však v rovnováze s variantou *-ovi* (podobně jako např. *sousedovi*). Tvaroslovný rozdíl je podmíněn hláskoslovnými odlišnostmi (*-ovi* x *-oji*, *-oj* x *-ov* atd.), koncovka *-i* je důsledkem vývoje původního *u* > *i* (varianta s *u* není zaznamenána, jelikož tvar *pekařu* byl plně nahrazen *pekařovi*). *Pekařovi* je pak jediná existující forma zachycená na Moravě a ve Slezsku, v Čechách byla zachycena jen minimálně – zde je dominantní forma *pekaři*, s periferní variantou *pekařovi*. Obdobná koexistence obou tvarů je příznačná pro větší města – jde především o koncovku *-i* vnesenou ze spis. jazyka (ČJA: IV, 105–108).

Druhá mapa (viz níže) předkládá stav subst. *pekař* v akuzativu pl. Tyto tvary jsou jak navazujícími formami starých podob akuz. (*pekaře*), tak také původními tvary nom. (*pekaři*, *pekaři*, *pekařove*) nebo gen. (*pekařů*, *pekařův* atd.). Např. formu *pekaři* v záp. Čechách je nutno rozlišovat od *pekaři* ve Slezsku – tvar západočeský je svým původem nominativní, slezský pak genitivní. Celá mapa také představuje pravidelné hláskové změny $i > y$ a $ů > u$. Mimo uvedené formy je doložen tvar *pekari*, pouze z oblasti Kopanic, který svědčí o přechodu k tvrdému skloňovacímu typu. Největší zastoupení má tvar *pekaře*, běžný v jz. Čechách, na téměř celé Moravě a ve větší části Slezska. V sv. polovině Čech dominuje tvar *pekaři*, *pekaře* je pak jeho dubletou. Sporadické jsou tvary *pekaři* a *pekařove* ze západočeských okrajů a Kolínska (ČJA: IV, 250).

c) NÁŘEČNÍ MAPA (ČJA: IV, 107, 249)

d) ETYMOLOGIE

Činitelské jméno **pekař** má původ ve všesl. *pěci* (p. *piec*; r. *peč*; stsl. *pešti* atd.). Vznik samotného slova vychází z psl. slovesného kořene **pek-* (viz kap. 3).

Sufix *-ař* není pro činitelská jména tolik příznačný. Stará čeština vyjadřovala jména, pro která je typický nějaký dějový příznak či aktivní vykonávání děje, nejčastěji sufixy *-č*, *-ec*, *-cě*, *-tel* a *-ník*, kdy nejvíce zastoupenými sufixy byly *-č* a *-tel* (*holič*, *vykladatel*). Sufix *-ař* byl spolu s *-ár* a *-ieř* pouze okrajový (původně šlo o sufixy jmen konatelských) a neproduktivní zůstal i v současné češtině (Lamprecht, Šlosar: 257–260). Machek, Holub a Kopečný a také Newerkla přisuzují sufix *-ař* v tomto činitelském jméně přejímání německých sufixů – něm. *pekař* = **Bäcker** (Machek: 440; Holub-Konečný: 268; Newerkla: 545). Rejzek ve svém etymologickém slovníku takové informace neuvádí (Rejzek: 456). Sufix *-ař* se v období staré češtiny vyskytuje i v jiných činitelských jménech, i když jen periferně.

(obr. 10, *pekař* se svými pomocníky)

SAZEČ (ad ***HELFÍŘ***)

a) CHARAKTERISTIKA

Viz *helfíř* – pomocný dělník v pekárně, jehož hlavním úkolem je sázení vypracovaného pečivového těsta do *pecí*, nejčastěji pomocí tzv. sázečí lopaty.

(obr. 11, *sazeč* při sázení *pecní* chlebového těsta do *pece*)

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Slovníky staré češtiny činitelské jméno *sazeč* neuvádí. Patrná je však motivovanost vzniku jména pramenící ze slovesa *sázeti*, jehož významy ‘dosazovat (do úřadů)’, ‘sázet do žaláře, vsazovat do vězení’ a ‘o mísu sázet (koho); hostit, hodovat (s kým)’ vyjadřují akt umístění ‘někoho/něčeho někam’. Konkrétnější význam pak nesou prefigovaná slovesa: *nasázeti* 1. ‘čeho [rostlin] nasázet, vysázet’, 2. ‘co [zemědělský objekt] (čeho) osázet, posázet (něčím)’, 3. ‘koho [o větším množství] dosadit, najmenovat’ či *posázeti* 1. ‘co [spisy] poukládat, hromadně n. postupně uložit’, 2. ‘co čím [hromadným] posázet, (hustě) pokrýt’, 3. ‘co [sad] čím posázet (osázet)’, která vyjadřují ‘uložení většího množství něčeho na konkrétní místo’ (ESSČ, MSS, StčS). Absence činitelského jména, souvisejícího s pekařením, v tomto období zřejmě souvisí s faktem, že dříve vykonával pekařskou činnost často pouze jeden dělník – *pekař* – bez pomocníků.

Čeština 19. st. již tvar *sazeč* prezentuje, ovšem spíše v obecném významu: ‘kdo sází něco’. Konkrétněji pak ‘kdo sází písmo v tiskárně, skladač’ či ten ‘kdo sází cenu’. Jungmannův slovník však význam ‘ten, kdo sází do pece’ neuvádí. Kromě velkého počtu derivátů slovesa *sázeti*, prezentuje i deriváty činitelského jména: fem. *sazečka* ‘která sází’ a neživotně ‘cibule k sázení’ (*Koupila jsem cibuli sazečku.*) či adj. *sazečský* ‘na sazeče se vztahující’ (*umění sazečské*) (Jung.: IV, 34). Kott tento výčet doplňuje o dějové jméno *sazečství* (Kott: III, 267), které může označovat také místo (*sazečství* ‘prostor, v němž probíhá sázení’; pod. např. květinářství).

Současná čeština prezentuje základní tvar činitelského jména *sazeč* jako ‘kdo v tiskárně zhotovuje sazbu’ a ‘pekařský dělník, který sází’ a doplňuje jej o fem. *sazečka/sázečka* – *sazečka* s rodem životným, viz *sazeč*. Slovník však tento tvar předkládá i jako subst. neživotné, např. viz výše *sazečka* ‘cibule’ (SSJČ: III, 265). PSJČ prezentuje téměř totožný stav: *sazeč* (možnost *sázeč* neuvádí) 1. ‘zaměstnanec tiskárny provádějící sazbu rukopisů, typograf’; 2. pek. ‘vyučený pekař obsluhující sázecí pec’ ad., dále uvádí také oba významy fem. *sazečka* (PSJČ: V, 64–65). SSČ slovo *sazeč* s významem ‘pekařský dělník’ nezmiňuje (SSČ, 377).

c) ETYMOLOGIE

Původ činitelského jména pramení ze slovesa *sázeti*, stč. *sázěti* pocházejícího z psl. tvaru **sad-ja-ti*. R. podoba *sažát* reflektuje stejnou etymologii jako č. *sázet*. Obdoby tohoto kořene, např. *sed-* (užívané pro vyjádření usedání či trvalého sezení) jsou kromě češtiny doložené v příbuzných významech u dalších slovanských jazyků (např. řečtina nebo latina) (Machek: 539; Rejzek: 563; Holub-Kopečný: 328).

Činitelské jméno *sazeč* je utvořeno odvozením slovesného základu, vokálně zakončeného infinitivního kmene a sufixu *-č*, známého až ze staré češtiny. V tomto období patřil k těm nejproduktivnějším a stál v centru užívání zejména u názvů činitelů dějů fyzických (*běhač*, *lamač*) a intelektuálních (*nabadač*, *modlič*). Často tvořil alternativu k druhému nejfrekventovanějšímu sufixu *-tel* (*hledáč* – *hledatel*). Produktivita sufixu *-č* přetrvává, avšak ve střední době se vyznačuje užíváním pro označení pouze fyzických vykonavatelů dějů, nikoli intelektuálních. Tato dominance přetrvává až do současné češtiny.

Sufix *-č*, dříve užívaný jen pro tvorbu činitelských jmen, je od 15. st. příznačný svou produktivitou také pro tvorbu jmen prostředků. V této době jsou jen řídké alternace sufixu *-č* se sufixy jinými (*kopáč* – *kopačka*). Sufix *-č* zůstává i v současné češtině nejproduktivnějším sufixem pro označení neživých substancí, pomocí kterých je vykonávána činnost vyjádřena slovesným základem (Lamprecht-Šlosar: 257–263; PMČ: 140–144).

ŠTÍPÁK

a) CHARAKTERISTIKA

Substantivem *štípák* se dříve označovala osoba (zpravidla mládenec), která byla spíše podřadnějším pomocným dělníkem v pekárně. Jeho prací bylo štípání dříví a také udržování správných tepelných podmínek (vhodných k pečení jednotlivých druhů *pečiva*) v *peci*.

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Ve staré češtině se označení *štípák* objevuje, ale ve zcela jiném významu, než je význam pekařský: *štípák/ščípák* (změna *šč* > *št*, jež proběhla již koncem 14. st., její rozmach

ale nastal až ve století 15.) ‘kohout štípavý, zápasní’ (ŠimekSlov). Tento tvar patrně vychází ze stč. slovesa **ščípati** s významy: ‘štípat, opakovaným štípnutím působit bolest’; (o jedu) ‘štípat, svou přítomností způsobovat palčivou bolest’; (o hmyzu) ‘štípat, bodat, bodnutím nebo kousnutím způsobit bolest’; (o zvířeti) ‘kousat, klovat ap., kousáním, klováním apod. zraňovat’; (o plazu) ‘opakovaně uštknout, kousnutím a vpuštěním jedu do rány zraňovat’; (od sebe) ‘bodat, štípat všude kolem sebe’ (ESSČ). Kromě tohoto tvaru předkládají slovníky staré češtiny také sloveso **ščiepati** ‘štípat, trhat’, **ščiepati se** ‘štípat se, štípáním se lámat’ a prefigované **naščiepati** ‘čeho [o nějakém množství] naštípat, naštípáním opatřit zásobu něčeho’. Od těchto slovesných tvarů pochází také deriváty jako: činit. jm. **dřevoščěp** ‘dřevorubec, drvoštěp’ a **ščěpač** ‘kdo něco štípá’ či adj. **ščiepaný** ‘naštípnutý, štípáním narušený’ (ESSŠ; MSS; StčS).

V 19. st. se stále vyskytuje tvar **štípák** (*štjpak*), dem. **štípáček** s významy známými již ze staré češtiny. Činitelské jméno s významem pekařským se v Jungmannově slovníku uvádí jako **štípač** ‘kdo štípá’ (*Štípač nebo tencjř u pekaře.*), fem. **štípačka** ‘která štípá’ a dem. **štípáček**. Nechybí zde ani výchozí sloveso **štípati** (*štjpati*), *-ám* se svými významy: 1. ‘na dvě části trhat, klát, sekat’ (*dřjwj na polena štjpati*); 2. ‘prsty nebo zuby, nebo kleštěmi nebo čímkoliv uchyť stiskát’ (*Rak klepetem štjpe*) aj. Jungmann také dokládá deriváty slovesa s různými významy, např. **štípaneč** (*štjpaneč*) ‘odštěpený kus dřeva, tříška’ (*štjpaneč dřjwj bukového*), dějové jméno **štípání** (*štjpanj*), které nemá se štípáním dřeva nic společného, stejně jako adj. **štípaný**, **štípatelný** (*štjpatelný*) ‘co se dá štípati’ a **štípavý** (*štjpowý*) ‘kdo rád štípá’, adv. **štípavě** (*štjpowě*) ‘štípavým způsobem’ aj. (Jung.: IV, 515; Kott: III, 962).

Slovníky současné češtiny uvádí slovo **štípák**, ovšem jen jako pojmenování prostředku činnosti. SSJČ uvádí činitelské jméno **štípač** (fem. **štípačka**) ‘kdo (n. co) štípe; dělník (např. *štípač palivového dříví*) obsluhující štípací stroj’. Neopomíná ani sémantický výklad výchozího slovesného tvaru **štípati** ‘sekyrou n. jiným ostrým nástrojem dělit po vrstvách, po vlákních; takovým způsobem získávat, vytvářet’ (*štípat polena, na štípání dřeva*), expr. *nechat na sobě dříví štípat* ve smyslu ‘být velký dobrák n. velmi trpělivý’ apod. Výklad je doplněn o představení několika derivátů, např.: subst. **štípa** zast. a řidč. ‘štěpina (dřeva)’, nář. ‘louč, dračka’; **štípačka** ‘štípací nástroj n. stroj’; **štípanka** řidč. ‘polínko, tříška’, nář. louč, dračka; atd. PSJČ prezentuje totožný stav (SSJČ: III, 732–733; PSJČ: V, 1176–1177). SSČ uvádí sloveso **štípat** a malé množství jeho derivátů, činitelské jméno **štípák** se však mezi nimi nevyskytuje (SSČ: 439).

Do současné češtiny se dochovaly také derivované dialektismy jako *štěpány/štípaky/štípký* ‘ovoce před sušením rozštěpené na díly’ (od slovesného základu *štěp-*; *štěpiti*, *rozštěpovat*) (ČJA: II, 476).

c) ETYMOLOGIE

Slovesný tvar *štípat* je všeslovanskou podobou, doložitelný je např. v p. jako *szcypać*; r. *ščipát* nebo s./ch. *štípati*. Původní psl. **ščipati* vykazuje příbuznost s lit. *skiẽpti* ‘dělat díru’, *skiẽpyti* ‘očkovat, štěpovat’; stisl. *skipa* ‘dělit’; ang. *shiver* ‘tříska’ či lat. *scĩpiō* ‘hůl’. Všechny tvary pochází z ie. kmene **skei-p-* ‘řezat, oddělovat’ z původního kořene **skei-* (< **sek-* ‘řezat, sekat’) (Rejzek: 642). Machek uvádí jako výchozí tvar, pro substantivum *štěp* a jeho deriváty, *ščepъ* (stč. *ščep*), vycházející z tvaru *skepo-*. Pro základní slovesný tvar *ščipati* tentokrát nevychází z vývoje tvaru *ščep-* jako u substantiv, nýbrž z domněnky, že na kořeni *skep-* byly slovesné tvary budovány asi takto: *sk̥p-* > *skip-* > *šč̥bp-*, od nichž se pak odvíjela jednotlivá příbuzná slovesa (Machek: 626). Obdobně vysvětluje etymologii také Holub a Kopečný (Holub-Kopečný: 376).

Sufix *-ák*, známý až z období staré češtiny, byl vždy sufixem periferním, tudíž méně produktivním. Činitelské jméno *štípák* je odvozeno od slovesného základu *ští-p-* za pomoci sufixu *-ák*. Motivace vzniku je dána sémanticky ‘ten, kdo něco štípe’. Sufix *-ák* je užíván zejména u expresivně zabarvených slov, v tomto případě ale expresivita odpadá.

TENČÍŘ

a) CHARAKTERISTIKA

Pekařův pomocník – dělník, připravující těsto jeho mísením a válením (SSJČ: III, 792).

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Slovníky staré češtiny činitelské jméno *tenčír* neuvádí. Předkládají pouze tvary sloves *tenčiti* ‘tenčit, ředit, zředovat’, *tenčeti* ‘chřadnout, hubnout, stávat se tenkým’ a adv. *tencě*

‘tence, řídce’, které mohou nést sémantickou motivaci pro vznik samotného činitelského jména, především pak tvar *tenčiti* (ESSČ; MSS).

Čeština 19. st. již činitelské jméno **tenčíř** zná. Jungmann jej ve svém slovníku prezentuje takto: *tenčíř (tenčjř)* ‘u pekařů tovaryš, jinak: štípač, bílý stírač’, podobně také Kott: *tenčíř* ‘pomocník pekařův, štípač, bílý stírač’ (*Tenciř dělá housky.*) (Kott: IV, 57). Nechybí zde ani sloveso *tenčiti* ‘činit tenké’ (*Hůl tenčiti strauhánjm, až se zlomj.*); **tenčiti koho** ‘chudého činit, nuzit’; **tenčiti se** ‘tenčit’ (*Twář se mu tenčila.*). Slovník předkládá také deriváty slovesa jako subst. **tenčice** ‘malá sekerka tesařská’, **tenčina** ‘něco tenkého’ či adj. **tenčitedlný** ‘tenčen být mohoucí’ (Jung.: IV, 571).

Současná čeština vykládá jméno **tenčíř** takto: ‘pekařský dělník připravující těsto mísením a vyvalováním; mísič (živ.)’. Činitelské jméno doplňuje PSJČ o sloveso **tenčířiti** slang. ‘být tenčířem, dělat tenčíře’ (*Tenciřil tu s ním [u pekaře] Pepík Foltýn.*). Stejně jako slovníky starší, uvádí sloveso *tenčiti (se)* se stejnými významy: ‘stávat se tenčím, tenkým; ztenčovat se’ (*písčité vrstvy se tenčí; zásoby, příjmy se tenčily*); *tenčiti (co)* ‘činit tenčím, tenkým; ztenčovat’ (... *úplavice tenčila síly armád...*), doplněné o význam koželužnický ‘zeslabovat (kůži) na stejnoměrnou tloušťku v celé ploše’ a krejčovským ‘žehlením zmenšovat tloušťku okraje ušitého výrobku’ (SSJČ: III, 792; PSJČ: VI, 80). SSČ tvar neuvádí.

c) ETYMOLOGIE

Etymologie slova **tenčíř** vychází z tvaru **tenký**, (*tenčiti*) všeslovanského původu: stsl. *тънѣкъ*; p. *cienki*; r. *tónkij*; s./ch. *ta`nak*. Původní psl. **тънѣкъ* např. s angl. *thin*; něm. *dünn*; lat. *tenuis*; stind. *tanú-*, pocházejících z ie. tvaru **tenu-* s významem ‘natažený, protažený’, což je rozšíření ie. **ten-* ‘natahovat, napínat’ (Machek: 640; Rejzek: 656).

Motivace vzniku činitelského jména je spojena s výchozím tvarem **tenčiti** – jde o přenesení podobnosti provozované činnosti do jejího provozovatele (projektuje dějový příznak). *Tenčíř* připravuje těsto k pečení mj. válením, čímž vznikají tenčící se kusy těsta určené ke zpracování – těsto doslova tenčí. Jméno je odvozeno od slovesného základu zakončeného na konsonant -č připojením neproduktivního sufixu -íř (viz výše). Ten zůstal zachován jen velmi periferně z období staré češtiny a je v podstatě neproduktivní.

Slova odvozená pomocí tohoto sufixu většinou zachovala svou podobu i do současnosti, i když mnohdy již také stojí na periferii.

3.3 NÁZVY PEČENÝCH KULINÁŘSKÝCH VÝROBKŮ

PECEN

a) CHARAKTERISTIKA

Pecen, jinak také bochník, označuje celistvý kus chleba charakteristický svým oválným tvarem.

(obr. 12, *pecen* chleba)

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Již slovníky staré češtiny uvádí tvar *pecen*, a to s primárním významem známým až do současnosti: 1. ‘(čeho [chleba]) vykynuté pečivo pečené v peci, zvl. *pecen*, bochník; [ze sladkého těsta] bochánek’ (*deset pecnuov chleba*; BiblPraž, 1. pol. 15. st.), 2. ‘(čeho [sádla ap.]) bochník, kus hmoty podobný pecnu’ (... *činie lidé v tej vlasti peczny veliké...*; *Milion*, Marco Polo; český překlad lat. verze přelom 14./15. st.) (StčS). V tomto období existovalo subst. *pecen* i ve funkci staročeského příjmení – *Pecen/Pečen* (IndexSvob). Samotný tvar se pak vyskytuje ve významech sémanticky blízkých substantiv: *bochník* ‘bochník, chlebové pečivo zakulaceného tvaru, *pecen*’; *koláč* ‘pečivo kulatého tvaru, čeho (chleba) *pecen*, bochník’ či utváří vlastní deriváty: konatelské jméno ***pecnář*** ‘pekař pekoucí a prodávající jen pecnový chléb z hrubě umletého obilí’ (... *o pecnářích zuostáno jest, aby pekli chléb*

popeněží...); subst. **pecnec**: 1. ‘(čeho [chleba]) bochníček (menší pecen)’ (*každému po pecency chleba*; BiblPraž), 2. expr. ‘chléb, živobytí’ (... *ktož chce vyjít do zákona, ... aby jist byl pecencem...*; SvatokupK, poč. 15. st.); **pecník** ‘bochníček (menší pecen)’; adj. **pecnový** ‘[chléb] pecnový, pečený v peci ve tvaru bochníku’ (StčS).

Slovníky 19. st. navazují ve výkladu na starou češtinu: **pecen** ‘bochník, kruh chleba nebo něčeho jiného’ (*Lépe za swým kajgcem, než za cizjm pecnem.*). Jungmann doplňuje základní formu slova o další tvary: **pecnec** a **pecník** (*pecnj*k), známé ze staré češtiny, a dem. **pecínek** (*pecjn*ek) a **pecének**. Tvar **pecník** (*pecnj*k) přitom nese, kromě označení *pecnu*, nové významy: ‘zed’ u peci neb díra pro troudu’ a ‘hrnčířská pec’. Ve slovníku nechybí ani deriváty **pecnář** ‘ten, kdo chléb peče’; **pecnářka** ‘pekařka chleba’; **pecnářství** (*pecnářstw*j) ‘pecnářský obchod’ a posesivní adj. **pecnářův** (*pecnářůw*) ‘což pecnáře jest’ (Jung.: III, 53–54). Stejný stav dokládá Kott (Kott: II, 517).

Současná čeština se stále přidržuje doposud uvedeného stavu, přičemž slovo **pecen** dochovalo pouze primární význam spojený s chlebem: ‘bochník’ (SSČ: 266). Stále se vyskytují tvary **pecník** zast. a nář. ‘pecen’; dem. **pecínek**; adj. **pecnový** ‘k pecen’; konat. jm. **pecnář** (fem. **pecnářka**) ‘(kdysi) kdo peče nebo prodává pecny, chléb’; adj. **pecnářský** ‘k pecnář’ či subst. **pecnářství** ‘(kdysi) živnost zabývající se pečením chleba’ (SSJČ: II, 543–544). PSJČ doplňuje tento výčet o tvar **pecenné** ‘staročeská dávka z chleba’ (PSJČ: IV, Č. I., 162).

ČJA sleduje nářeční podoby pro označení kulatého bochníku chleba (viz mapa). K lexikální dichotomii **bochník** x **pecen** se druží také slovotvorný rozdíl **pecen** x **pecínek**. Ke spojení, která v mapě uvedena nejsou, patří např. **kulatý bochník**, **kulatý pecen**, **kulatý cheba** atd. Výraz **bochník** je příznačný pro celé Čechy a záp. Moravu. Zbytek Moravy je charakteristický slovem **pecen**, na okraji Valašska a ve Slezsku pak převládá dem. podoba **pecének** se základním významem, slovo **pecen** zde znamená ‘velký bochník’. Na území okrajových úseků Čech je slovo **pecen** spíše archaické (ČJA: I, 260).

c) JAZYKOVÁ MAPA (ČJA: I, 260)

132

BOCHNÍK CHLEBA

d) ETYMOLOGIE

Etymologie slova **pecen** vychází z původu slov **péci**, **pec** (viz příslušná kapitola). Tato všesl. podoba, pocházející z psl. tvaru ***pekti** (***pek-tb**), má společnou etymologii mnoha svým derivátům, např. adjektivu **pecný** odvozeného od subst. **pec**.

Právě adjektivní tvar **pecný** dal vzniknout zpodstatnělému jménu **pecen** – z původního spojení **pecný chléb** ‘chléb pečený v peci’ (na rozdíl od chleba pečeného na otevřeném ohništi). Substantivizací přídavného jména vznikaly také názvy měsíců, např. **leden** < **ledný** (Machek: 440; Rejzek: 456).

PEČÁRKA

a) CHARAKTERISTIKA

Pečárka dvouvýtrusá (*Agaricus biosporus*), známá jako např. *pečárka* hnědá (hnědá forma), *p. zahradní* či *žampion* dvouvýtrusý (bílá či hnědá forma), je jedlá a pro tuto vlastnost mnohdy účelně pěstovaná houba z čeledi pečárkovitých, jejíž klasifikace je poměrně obtížná.

Např. žampion dvouvýtrusý bývá často zaměňován s žampionem zahradním (takto se však dříve označovala pouze bílá forma ž. dvouvýtrusého), proto lze *pečárku* považovat za zobecňující název konkrétních zástupců (zdroj: https://cs.wikipedia.org/wiki/Pe%C4%8D%C3%A1rka_dvouv%C3%BDtrus%C3%A1#cite_note-kuo2-1).

(obr. 13, bílá forma *pečárky* dvouvýtrusé)

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Slovníky staré češtiny předkládají dva tvary s pouze botanickým významem: *pečánka*, *pečárka* ‘rostlina s kořenem, který se sušil (pražil) na kýchací prášek (zvl. kýchavice bílá, *Veratrum album*)’ (... *eleborus albus kýchavka neb peczanka*...; latinsko-český soubor názvů rostlin zřejmě z HerbKřišť, konec 14. st.). Podobně jako ostatní názvy pokrmů se také *pečárka* vyskytovala již od staré češtiny v podobě příjmení *Pečárka* (StčS; IndexSvob).

Až v Jungmannově slovníku se vyskytuje sémantický výklad *pečárky* jakožto houby: ‘houba jídelná, žampion’. Tato skutečnost souvisí s osobností Jana Svatopluka Presla (1791–1849), nejvýraznějším českým přírodovědcem 19. st., jenž stanovil *pečárku* jako název pro žampion. Jako sekundární význam uvádí Jungmann, pro tvar plurálu – *pečárky*, ‘usušené rozkojky z jablek, křížalky, též vůbec pečené hrušky, jablka nebo švestky, zvláště dokud jsou ještě nedosušené’ (Jung.: III, 54; viz výše).

Obdobný stav předkládá také Kott: základní tvar *pečárka/pečírka* ‘houba jídlená, úlehlka, žampion – *agaricus campestris*’; *pečárky* ‘usušené rozkrojky z jablek, křížaly atd.’. S tímto druhotným významem jsou dohledatelné tvary také v jednotném čísle, ale spíše řídce: *pečár, pečar, pečárek* (Kott: II, 519).

Slovníky současné češtiny předkládají *pečárku* s podobným významem: ‘houba s bělavou plodnicí a s růžovými lupeny; žampión’ či ‘rouškatá houba z čeledi bedlovitých, *Psalliotia*’. PSJČ tento výklad doplňuje o význam technický ‘přípeklá hmota na dně pánve, v níž se solný roztok odkuřuje, pánevní solní kámen’ a hospodářský ‘sušené n. napolo pečené ovoce, zápečka’. PSJČ i SSJČ pak uvádí jediný derivát, adj. *pečárkový* ‘k pečárka’ (*pečárková omáčka* ‘připravená z hub’). Ve zmíněných slovnících je stále dohledatelný tvar *pečánky*, známý zejm. z období staré češtiny, význam se však v češtině současné lehce liší, a to nejen od stavu ve staré češtině, ale i mezi slovníky vzájemně: nář. ‘jídlo z pečených brambor’ (SSJČ) a ‘jídlo z pečených jablek’ (PSJČ) (SSJČ: II, 544; PSJČ: IV, č. I, 165; SSČ: 266).

c) ETYMOLOGIE

Jak dokládá i Machek, tvar je známý již ze staré češtiny (i jako *pecarka, pečírka, pekárka*). Tvary příbuzné se objevují i v dalších slovanských jazycích: p. *pieczarka*; pd. *pec’arka, puč’arka, p’ěčuurka*; ukr. *pečerycja, pečarycja*; r. *pečerica, pečúra*; rd. *pečeruka, pečerka*; slc. *pečiarka*; sch. *pecura, pečurka* či s./ch. *pěčūrka* (Machek: 441; Černyš: 122). Machek uvádí, že tvar *pečurka* by mohl být zkráceninou ukrajinského dvouslovného pojmenování *pečeňa turova* ‘jakási červená houba’ (*Jakmile se rozkrojí, teče z ní jakoby krev.*). Předpokládá, že tento název pochází z doby, kdy se v této oblasti vyskytovali tuři, alternativy s *-í-* a *-a-* se pak podle něj objevily až v dobách, kdy se slovo stalo sémanticky neprůhledným (Machek: 441).

Jednodušší etymologický výklad předkládá Rejzek. Není sice v rozporu s Machkovou teorií, ovšem zcela ji opomíná. Rejzek odkazuje k psl. tvaru **pekti* (**pek-tb*) (stejně jako např. *péci, pečivo* nebo *pečeně*). Předpokládá tedy sémantickou blízkost s deriváty kořene *-pek-*, konkrétně se slovesem *péci*. Rejzek *pečárku* označuje za ‘houbu, kt. se jí pečená’ (Rejzek: 456), i když v tomto významu je známá až z češtiny 19. st., proto by se měl brát na vědomí také výklad Machkův.

V oblasti slovotvorby je sufix *-ka* produktivní hned v několika jmenných kategoriích – u deminutiv, názvů výsledků děje a názvů nositelů vlastností. S přihlédnutím k definicím jednotlivých kategorií a Rejzkovu tvrzení, že lze *pečárku* považovat za houbu, kt. se jí především v pečeném stavu (pečená houba), vyplývá pravděpodobné tvrzení, a to, že *pečárku* lze zařadit do skupiny adjektivních substantiv, konkrétně do kategorie nositelů vlastností. V této oblasti je sufix *-ka* pro feminina velmi produktivní. Odvozuje zejména od základů končících na V+K, tudíž v podstatě od všech produktivních typů adjektiv, která tvoří převážně pojmenování neživotných substancí. Odvozování těchto jmen od adjektiv na *-(e)ný* je sice méně časté, avšak stále aktuální (PMČ: 126, 135, 147).

PEČENÁČ

a) CHARAKTERISTIKA

Neboli pečený sled' (SSČ: 266), sled' obecný, či také herynek, je jedním z nejpočetnějších druhů ryb na světě, který v obrovských hejnech obývá vody Atlantského oceánu. Jde o rybu velmi důležitou, a to zejména v hospodářství, přesněji v potravinářském průmyslu. Existuje nespočetné množství jednotlivých způsobů úpravy této ryby (zdroj: https://cs.wikipedia.org/wiki/Sle%C4%8F_obecn%C3%BD). Označení *pečenáč(e)* představuje jeden z nich – filety z ryby jsou nejdříve řádně prosoleny, obaleny v trojobalu a následně se osmažené kladou do zavařovacích sklenic s mírně kyselým lákem.

(obr. 14, konkrétní typ připraveného láku včetně naložených *pečenáčů*)

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Tvar *pečenáč* slovníky staré češtiny nepředkládají, a to zřejmě kvůli neznalosti této mořské ryby a jejího zpracování. Uvádí pouze několik příbuzných slov jako *pečeně* (viz níže), *pečený* či *pečenec* s významem ‘obětník, kněz připravující zápalné oběti’ a jako tvar vlastního jména – příjmení: *Pečenec* (*Petr Pečenec*) (StčS; IndexSvob).

Čeština 19. st. předkládá stejný stav jako stará čeština. Kott uvádí pouze příbuzné tvary jako *pečeňák/pečán/pečák* nář. ‘upečený brambor’; *pečenák* ‘dobytek na pečení se hodící’; *pečenář* ‘prase, asi roční, jež se hodí na pečení’ (Kott: II, 519). U všech slov je patrná sémantická motivace vycházející ze způsobu zpracování těchto pokrmů – pečení.

Slovníky současné češtiny běžně prezentují tvar *pečenáč*, a to se dvěma významy: jako první shodně uvádí ‘pečínkový vepř’, ‘mladý vepř vhodný na pečínku’ (*Pod stromy pobíhala prasata, staré dospělé kusy i mladé, „pečenáči“ a „chlupáčata“*.), jako druhý je uveden potravinářský význam (zpracování) ‘pečený sled’ (SSJČ: II, 544; PSJČ: IV, č. I, 165). SSČ uvádí tvar *pečenáč* pouze s významem ‘pečený sled’ (SSČ, 265).

c) ETYMOLOGIE

Etymologie slova *pečenáč* se shoduje s etymologií ostatních pokrmů, jejichž názvy pramení z výchozího psl. tvaru **pekti* (**pek-tb*) (viz kap. 3 a tato) (Machek: 440; Rejzek: 456; Holub-Kopečný: 268).

Derivát *pečenáč* lze označit za výsledek činnosti. Sufix *-áč* patřil již od staré češtiny k sufixům spíše produktivním (vedle hlavních *-ec* a *-ík*). Tento nový typ sufixu (*-ec* a *-ík* z části reflektují praslovanský stav) byl od svého vzniku využíván zejména pro odvozování substantiv resufixací od adjektiv s koncovým sufixem *-atý*. V tomto případě se však jedná, stejně jako u *pečeně* (viz níže), o derivát původního pasivního participia *n*-ového (psl. *pecenъ*), nikoli adjektiva. Sufix *-áč* může v mnoha případech vyjadřovat stylistickou expresivitu, která ale v tomto případě odpadá (podobně např. *uzenáč*) (Lamprecht-Šlosar: 269–271; Gebauer: III, sv. 2, 162; Machek: 440; Holub-Kopečný: 268).

PEČENĚ

a) CHARAKTERISTIKA

Pečeně označuje jak část těla zvířete určenou k následnému tepelnému zpracování, tak také produkt tohoto zpracování. První význam se vztahuje pouze k vepřovému masu. Ve významu druhém je možné připravovat vepřovou, hovězí i další druhy *pečení* – v tomto případě je definována *pečeně* přibližně takto: ‘pokrm připravený pečením masa ve vlastní šťávě s rozličnými přísadami’ (SSJČ: II, 544).

(obr. 15, jeden z mnoha způsobů úpravy *pečeně* – vepřová *pečeně* na pivo)

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Tvar **pečeně** se objevuje již ve slovnících staré češtiny. Primární význam slova je ‘pečeně, upečené maso (zvl. na rožni)’ (... *všeho rovně zřežíž a peciž, a což poteče od peczenie, toť bude sádlo.*; RkpLékAstro). Ve významu druhém se sice tvar **pečeně** zachoval do současnosti, nikoli však pro jazyk český, nýbrž pro j. slovenský: *pečeně* ‘játra (n. ledvina)’ (... *vezmi [lékař] kozlovú peczeni nebo játry, maziž je olejem, peciž.*; RkpLékAstro). Kromě těchto výkladů se ve staré češtině setkáváme s *pečení* jako s podobou příjmení: *Pečeně* (StčS; IndexSvob).

Jungmannův slovník předkládá základní tvar slova **pečeně** ‘pečené maso’ (*wětšj dým, nežli pečeně*) s deminutivními podobami jako **pečeňka**, **pečenka** a **pečinka**. *Pečenka* pak v množném čísle představuje další surovinu upravenou pečením ke konzumaci: **pečenky** ‘opečky, pečené brambory’. Kromě těchto uvádí Jungmann další deriváty – **pečenec** ‘pečeně’; **pečenář** ‘kdo pečeně prodává’ či ‘prase na pečeni se hodící’; **pečenářka** ‘žena, která pečeně strojí a prodává’ (Jung.: III, 55).

Kott, podobně jako Jungmann, uvádí základní tvar **pečeně** s dalšími obdobami **pečeňka**, **pečenka**, **pečinka**. Přesný význam neuvádí, předkládá ale velké množství příkladů, z nichž je odvoditelný: *pečeně myslivecká*, *z krku*, *vepřová*, *telecí*, *skopová*, *svíčková*, *hovězí*, *jehněčí*... *po anglicku*, *roštěná*, *dušená* atd. (*Cítil to jak pes vepřovou pečeni.*) Kromě tohoto výčtu uvádí několik významů sekundárních, a to především nářečních: *pečenky* ‘nároky’; *pečenky*, **opečky** ‘pečené brambory’ (Jungmann je jako dialektismy neuvádí); **černá pečeně** ‘játra’ a také deriváty jako *pečenářka/pečenkářka* (Kott: II, 519).

Současná čeština navazuje na dřívější stav – slovníky uvádí slovo **pečeně** se stále stejným významem ‘pokrm z masa připravený pečením masa ve vlastní šťávě s rozličnými přísadami’ (*Pepička lžící nasbírala mastnotu na pekáči a polévala pečeni.*). Dále prezentují deriváty základního tvaru jako dem. **pečinka**; v současnosti již archaické tvary *pečenář/pečenářka*, *pečenářský* a tvar *pečenka*, známý z 19. st.: nář. ‘brambor pečený na poli v ohni n. doma v troubě’ či ‘pečinka’ (SSJČ: II, 544; PSJČ: IV, č. I, 165; SSČ: 266).

c) ETYMOLOGIE

Etymologie viz kap. 3 a tato.

Subst. **pečeně** lze považovat za výsledek činnosti, za něco, co je pečeno (podobně jako např. *pečivo*) – jde o konkrétní neživou substanci, jejímž příznakem je určitá dějovost, resp. je výsledkem této činnosti (*pečeně* jakožto završení pečeni).

Tvar *pečeně* je ale odvozen z pasivního participia *n*-ového ***pečen***. Jak uvádí Gebauer původní podob part. končila na *-nъ*, psl. ***pecenъ***, *-a*, ve stč. ***pečen***, *-a* atd. Slabika *-en* pak byla postupným vývojem dloužena v *-én*, následně úžena v *-ín* a opět krácena na *-in* (např. *napečíno*). Stejným způsobem vznikala také dějová substantiva – psl. *pečenje*, stč. *pečenie*, nč. *pečení* (Gebauer: III, sv. 2, 162; Machek: 440; Holub-Kopečný: 268). Tvar ***pečínka*** je pak jasným deminutivem – sufix *-(ín)ka* je jedním z nejproduktivnějších sufixů této skupiny (alternace zde probíhá nedůsledně: *pečeně* – *pečínka*), je zde také jasně patrná proměna slabiky *-en*. (PMČ: 125– 26).

PEČIVO

a) CHARAKTERISTIKA

Druh pokrmu, jenž se připravuje pečením. Nejobecněji lze *pečivo* rozdělit na slané a sladké. Podrobněji podle typu těsta, z něhož se *pečivo* připravuje – bílé *p.* (rohlík, houska, veka atd.), tmavé *p.* (chléb), celozrnné *p.* (celozrnný rohlík atd.) a obarvené *p.* (dobarvené bílé *pečivo*). Dělit *pečivo* lze dále také např. podle bližšího způsobu úpravy: pečené na mastno/na sucho (lívance/chléb), na mokro/na páře/na vlhko/na sucho (knedlíky/chléb/suchary); podle finální konzistence *pečiva*: dle množství přidaného oleje – mastné/suché (lívance/chléb), dle množství obsažené vody – měkké/křupavé (chléb/suchary); dle způsobu kvašení: kynuté drožd'ové/kváskové/nekvašené (buchty/chléb/placky); dle konzistence těsta: řídké/tuhé (palačinky/linecké těsto) apod. (zdroj: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Pe%C4%8Divo>).

(obráz. 16, ilustrativní obrázek některých druhů *pečiva*)

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Slovníkový tvar *pečivo* ve staré češtině dohledatelný není. Vyskytuje se však v sémantickém výkladu velkého množství pojmenování jednotlivých druhů *pečiva*. Ve staré češtině byly známy různé typy *pečiva* jak slanečného, tak sladkého. Patří k nim následující: ***calt*** ‘pečivo, houska’, ‘různě formované plošší pečivo, placka, vdolek, koláč ap., calta (arch., nář.)’; ***družbanec*** ‘koláč, pečivo (pův. připravováno na Družebnou neděli jako znamení křesťanské vzájemnosti)’; ***hornoš*** ‘polévané n. máčené pečivo, polévaný n. máčený rohlík’; ***húsc/húscě/húska*** ‘houska, drobné pečivo; dem. z *hus*, bílé pečivo nazvané tímto jménem podle svého tvaru’; ***koblih*** ‘pečivo připravované smažením na oleji n. pečením, kobliha’; ***krapl*** ‘plněné pečivo zakulaceného tvaru’; ***perník*** 1. ‘perník, sladké pečivo s přísadou koření, zvl. pepře’ a 2. ‘rostlina palčivé chuti, snad řericha’; ***podpopelník*** ‘pečivo pečené v popelu (zvl. chléb)’; ***roháček*** 1. ‘bílé pečivo ve tvaru rohu’ a 2. ‘druh kamene’; ***svítek*** ‘svítek, tenká placka z vajec a mouky pečená na pánvi, snad podávaná svinutá; točené pečivo z mouky a vajec’; ***špiclák*** ‘špičaté pečivo, špička’; ***týkanec*** 1. ‘pečivo plněné masem, zvl. smažené’ a 2. ‘nekvašené pečivo, vdolek’; ***žemla/žemle*** ‘světlé pečivo zhotovené z jemně mleté mouky’ aj. (ESSČ; GbSlov; StčS).

Slovníky 19. st. již tento zobecňující tvar předkládají. Jungmann jej uvádí se dvěma významy, oběma z oblasti pečení: **pečivo** (*pečivo*) ‘pečení’ a ‘sázení do peci’. Kromě tvaru *pečivo* prezentuje i zkrácenou podobu slova: **peč** ‘pečivo’ (*Gak se vám povedla peč?*) (Jung.: III, 54). Z velkého množství druhů *pečiva* známých již z období staré češtiny zachovává Jungmannův slovník např. tyto: *calta* se třemi pekař. významy 1. ‘placka, vdolek nemazaný, jenž se láme a mlékem paří’, 2. ‘koláč z režné mouky a ze mstu’, 3. ‘veliký pletenec, dlouhý pletený koláč’ (a její deriváty: *caltář*, *caletkář* atd.); *husce* ‘houska, bochen podlouhlý chleba nebo čehokoliv’; *koblih* (*kobljh*) ‘pečivo z těsta, obyčejně tvarohem, povidly atd. nadívaného’ (a jeho deriváty: *koblížek*, *koblihář*, *koblihářství* atd.); *perník* (*pernj*) ‘pečivo z mouky, medu a pepře nebo koření jiného, ve čtverhranných nebo i jiných formách, chléb peprný s medem’ (a jeho deriváty: *perníček*, *perníkář/ka*, *perníkářství* atd.); *podpopelník/podpopelka* ‘podpopelný chléb, koláč nebo placka podplamenka’, nář. také ‘pecivál’; *roháček* s mnoha významy mj. ‘pečivo pekařské’; *svitek* (*swjtek*) ‘jídlo z vajec smažené’; *týkanec* ‘jídlo pečené z mouky, vajec atd., bába’ (Jung.: I, 215, 782; II, 90; III, 68, 190; IV, 410, 689).

Kott předkládá obecnější definici významu slova *pečivo* ‘co je z mouky upečeno, zvl. chléb’ (Kott: II, 520). Ze starších druhů *pečiva* pak uvádí stejně jako Jungmann *calta*; *perník* rozšířen o význam ‘pouzdro na péra’; *podpopelka*; *kobliha*; *roháček* atd.

Slovníky současné češtiny prezentují **pečivo** dnes zcela běžně: ‘pečená moučná jídla (např. rohlíky, buchty, sušenky) jako celek’ či ‘pokrm upečený z moučného těsta’ (*Úkolem pekaře jest vyrobiti z mouky pečivo, tj. kyprou, silně pórovitou hmotu, kterou by mohly zažívací šťávy dokonale proniknouti.*). Kromě základního tvaru předkládají slovníky i deriváty výchozího substantiva: **pečivárna** ‘výrobní trvanlivého pečiva’; **pečivost** ‘způsoblost k pečení’ (*pečivost mouky* ‘schopnost mouky, závisící hl. na obsahu a vlastnostech lepk, posuzovaná podle množství, váhy a objemu pečiva z ní vyrobeného’); **pečivý** ‘způsobilý k pečení’ či **pečivový** ‘k pečivo’ (SSJČ: II, 545; PSJČ: IV, č. I, 167; SSC: 266).

Z druhů *pečiva*, známých z dřívějších období se se stejným nebo podobným významem do současné češtiny dochovaly např. tyto tvary: *perník*, adj. *podpopelný* ‘pečený pod popelem’ (*Matka upekla dětem podpopelnou placku.*); *kobliha* (dial. *kobljh*) ‘kulovité pečivo zprav. se zavařeninou, smažené v tuku’; *svítek* ‘lidový moučník z mléka a vajec s různými přísadami, krájený často i do polévek’ či *calta* jen zast. ‘druh koláčů, vdolek, placka’ (SSJČ: I, 196; II, 666; III, 636; PSJČ: II, 173; IV, č. I, 456; V, 962).

c) ETYMOLOGIE

Původ slova *pečivo* je spjat s etymologií všesl. *péci*, pocházejícího z původního psl. kořene **pek-ti* (viz kap. 3), jenž dnes dal základ i mnohým dalším derivátům tohoto výchozího tvaru (např. pečený, pekáč atd.) (Machek: 440; Rejzek: 456).

Formálně by bylo možné označit tvar *pečivo* za tzv. kolektivum⁴ (PMČ: 124), ovšem sufix *-(i)vo* se mezi aktuálními méně či více produktivními sufixy těchto jmen nevyskytuje. Kolektiva se navíc řadí k desubst. substantivům, tudíž se přidruženost slova *pečivo* k této skupině jmen vylučuje – předpokládá se, že *pečivo* je derivováno od svého slovesného základu. Význam hromadnosti jako přídavný rys mají i některé jiné odvozeniny jako např. názvy prostředků činnosti⁵, u nichž se na periférii vyskytuje sufix *-ivo*. Ten derivuje od slovesných základů bez infinitivní kmenotvorné přípony (např. *léc-ivo*, *uč-ivo*). V případě tvaru *pečivo* se však nejspíše jedná o nepravidelné tvoření podobně jako v případě slova *čtivo*. Jména tvořená tímto sufixem se nacházejí na pomezí prostředků a objektů děje – jakožto výsledek činnosti (*pečivo* jako objekt děje, vznik pečením) a zároveň je pro ně typický zmíněný příznak hromadnosti (PMČ: 146).

VÝPEK, VÝPEČKY

a) CHARAKTERISTIKA

Výpek je nejčastěji charakterizován jako šťáva vzniklá při pečení masa smíchaná se stejně vzniklým tukem (zdroj: <http://slovník.vareni.cz/vypek/>).

Výpečky jsou pak masové kostky (nejčastěji z různých druhů vepřového masa, různě kořeněné) pečené v troubě za průběžného podlévání (zdroj: <http://www.zabijacky.cz/recepty-na-zabijacku/veprove-vypecky/>).

⁴ Jména vyjadřující gramatickou formou singuláru soubor jednotlivin, nejčastěji osob nebo neživých substancí, velmi zřídka zvířat.

⁵ Názvy neživých substancí, pomocí nichž někdo vykonává činnost vyjádřenou slovesným základem.

(obráz. 17, jeden z oblíbených způsobů servírování výpečky – se zelím a knedlíkem)

b) JAZYKOVÝ VÝVOJ

Slovníky staré češtiny nepředkládají ani jeden z uvedených tvarů. Místo toho však uvádí alespoň výchozí tvar slovesa – **vypéci** ‘propéci, důkladně upéct’ (ESSČ).

Obdobný stav dokládá také Jungmannův slovník. *Výpek* ani *výpečky* v něm nejsou dohledatelné, uvádí však tvary příbuzné: **výpeka** (*wýpeka*) ‘vypékání’; **vypeklost** (*wypeklost*) ‘jakost vypeklého’; **vypeklý** (*wypeklý*) ‘který se vypekl, vypečený’ či výchozí slovesný tvar *vypéci* (*wypeci*; *wypekám/wypeku*) s významy: ‘cele upéct’, ‘z pece vyndávat’ a ‘pečením vypravit, dostat’ (*Sádlo z husy wypeci.*) (Jung.: V, 306–307).

Kott naopak předkládá hned tři tvary, a to **výpeček/výpečky/vypeka** se stejným významem ‘mastnota z něčeho vypečená’ (*vytírati chlebem výpečky z pekáče*). Tento výklad doplňuje o stejné deriváty jako Jungmann (Kott: IV, 1029).

Ve slovnících současné češtiny jsou tvary **výpek** a **výpeček** běžné, kromě SSČ, kde se nevyskytuje. SSJČ a PSJČ podobně uvádí základní tvar *výpek* a deminutivum *výpeček* ‘šťáva s tukem vypečená z masa’ (*husí, vepřový výpek/eček*). Shodně také prezentují tvary příbuzné známé již z dřívějších období: *vypéci*, **vypékati** či *vypečený*. (SSJČ: IV, 296; PSJČ: VII, 294). Dem. forma v množném čísle – *výpečky* – se ve slovnících nevyskytuje. V současné češtině jde však o běžně užívaný tvar, zejm. v prostředí restaurací či jiných typů stravovacích zařízení (jeho existenci dokládá také <http://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=v%C3%BDpe%C4%8Dky>).

c) ETYMOLOGIE

O etymologii slova viz kap. 3 a výše.

Z hlediska slovotvotného se tvary **výpek** i **výpeček** řadí do kategorie jmen výsledků děje, ve které je sufix *-ek* jeden z nejproduktivnějších a tuto produktivitu zastává od staroslověnštiny (*-ькъ* s variantami *-нъкъ* a *-тъкъ*, např. *ostanъкъ*, *izbytъкъ*) až do současné češtiny. Ve staré češtině se tento sufix vyskytoval na druhém místě frekvence, hned vedle formací odvozených sufixem dějových jmen *-Ø* (např. *hod*, *nápis*, *úraz*...), postupným vývojem je dnes sufixem nejdynamičtější (např. *výměšek*, *posudek*, *ústřížek*...) (Lamprecht-Šlosar: 264–265). Z příkladu ve druhé závorce také jasně vyplývá, že se sufix *-ek* pojí k prefigovaným slovesným základům (PMČ: 146).

ZÁVĚR

Diplomová práce s názvem *Sémantika českých názvů pece, pečení a pečených kulinařských výrobků* se věnuje jazykovému a sémantickému vývoji lexika vztahujícího se k *peci* a pečení. Zpracována jsou zde jednotlivá obecná pojmenování předmětů či osob vždy v rámci vybraného sémantického okruhu – částí *pece*, názvů pokrmů upravených pečením a názvů osob podílejících se nějakým způsobem na pečení (nomina agentis).

Celkem bylo ve čtyřech podkapitolách druhé, **stěžejní**, části práce (včetně první obsahující slova *péci* a *pec*) zpracováno 27 slovních tvarů, u kterých jsem se pokusila o jejich krátkou charakteristiku (definice předmětu: k čemu a jak se používal, jak vypadá aj. či osoby: jakou práci vykonávala apod.). Slova jsou prezentována v rámci lexikální oblasti z hlediska jejich funkce v průběhu jazykového vývoje (proměna slovních tvarů – důraz je kladen také na případné hláskové a jiné změny, případně změny významů). Počátečním obdobím pro jejich zpracování je stará čeština (12.–15. st., nejvíce jazykových dokladů pro práci bylo zaznamenáno z období 14. st.), dále čeština 19. st. (slovníky Josefa Jungmanna a Františka Kotta), konečný je současný stav českého jazyka (prezentovaným slovníky 20. st., např. *Příručním slovníkem jazyka českého*, *Slovníkem spisovného jazyka českého* aj., nemohu opomenout ani *Český jazykový atlas*). Po komplexním představení hesla následuje zpracování původu jeho vzniku, a to jak po stránce etymologické (především slovníky Jiřího Rejzka a Václava Machka), tak také slovotvorné (Lamprecht-Šlosar; PMČ). Výsledkem tohoto bádání je potvrzení předpokladu, že se většina zkoumaných slovních tvarů vyvinula z původního psl. a zároveň všesl. kořene **pek-* (z toho pramení všechny slovanské podoby slovesa *péci*) vycházejícího z ie. tvaru **pek^u* ('připravovat pokrm na ohni'), a to jak včetně vybraných částí *pece* – *předpecí*, *peciště*, tak také činitelských jmen – *pekař*, *pecák* aj. a názvů pokrmů souvisejících s pečením – *pečivo*, *pečenáč*, *pečeně* ad.

Tato druhá, **jazyková**, část na podkladě informací z části první, teoretické, představuje ucelený obraz o pekařské činnosti, pečení (nejen *pečiva*), funkcích *pece* či o úkolech souvisejících s pečením a o postavení pekařských dělníků v komplexnosti zprostředkované právě jazykem. Ten umožňuje nahlédnout do historie naší společnosti a jejího vývoje. Dokumentuje a předkládá své proměny, jež se odrážely a odráží nejen v kulturním životě člověka.

Hlavním cílem práce bylo poskytnout hlubší vhled do jednoho z kdysi nejváženějších řemesel (a jeho jednotlivých sfér) prostřednictvím jazyka, který na sobě ukazuje, jak živým organismem vlastně je a dokumentuje tak dobový historicko-společenský stav. Myslím, že se tento záměr, alespoň částečně, vydařil a práce tak může být pro své čtenáře obohacením.

Část první, která tvoří **teoretický základ** pro jazykové zpracování, je rozdělena do podkapitol zaměřených na vývoj topeništních zařízení u starých Slovanů a v Čechách (Niederle, Pražák). Na ni navazuje druhá kapitola mapující vznik a vývoj prvních *pecí* i historii existence *pečiva* a pekařství v Čechách, včetně vzniku prvních pekařských cechů (Broncová, Polenský aj.). Teoretická část předkládá informace o technickém, sociálním a společenském kontextu různých období, v nichž se pekařské řemeslo vyvíjelo.

Na konci práce, po teoretické i jazykové části, je uveden seznam zkratek použité literatury a internetových zdrojů, kompletní seznam literatury, internetových zdrojů a obrázků a také seznam zkratek jazykových a rejstřík.

POUŽITÁ LITERATURA (i-iii)

(i) SEZNAM ZKRATEK LITERATURY A INTERNETOVÝCH ZDROJŮ

Broncová: BRONCOVÁ, Dagmar. *Historie pekárenství v Českých zemích*; ed. Broncová D. Vyd. 1. Praha: MILPO media ve spolupráci s vydavatelstvím MILPO, 2001.

Černyš: ČERNÝŠ, Tetjana Oleksandrivna. *Slovjans'ka leksyka v istoryko-etymolohičnou vysvitlenni*. Kyjiv: Kyjiv's'kyj nacional'nyj universitet im. Tarasa Ševčenko, 2003.

ČJA: BALHAR, Jan (et al.): *Český jazykový atlas*. Sv. I-V. Praha: Academia, 1993-2005.

ČL: *Český lid* 53, 1966.

ESSČ: *Elektronický slovník staré češtiny* [online]. Verze 0.7.6. [cit. 10. 4. 2016]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný z: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

ES: *Encyklopedický slovník*. Vyd. 1. Praha: Odeon, 1993.

Gebauer: GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice českého jazyka*. Praha: F. Tempský, 1898.

GbSlov: GEBAUER, Jan: *Slovník staročeský* [online]. Verze 0.7.6. [cit. 10. 4. 2016]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný z: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

HesStčS: *Heslář lístkového materiálu ke Staročeskému slovníku* [online]. Verze 0.7.6. [cit. 10. 4. 2016]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný z: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

Holub-Kopečný: HOLUB, Josef a František KOPEČNÝ. *Etymologický slovník jazyka českého*. 3. přeprac. vyd. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1952.

Hubáček: HUBÁČEK, Jaroslav. *Výběrový slovník českých slangů*. Vyd. 1. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 2003

IndexSvob: *Index slovníku staročeských osobních jmen Jana Svobody* [online]. Verze 0.7.6. [cit. 10. 4. 2016]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný z: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

Jung.: JUNGSMANN, Josef: *Slovník česko-německý*. Sv. I-V. Praha: Academia, 1989–1990.

Kott: KOTT, Štěpán František: *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický*. Sv. I-X. Praha: knihtiskárna Josefa Koláře, 1878-1906.

Lamprecht-Šlosar: LAMPRECHT, Arnošt, Dušan ŠLOSAR a Jaroslav BAUER. *Historická mluvnice češtiny*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986. Učebnice pro vysoké školy.

LK: BROUČEK, Stanislav a Richard JEŘÁBEK. *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Vyd. 1. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky v Praze a Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Mladá fronta: Brno, 2007, sv. 3, s. 718.

Machek: MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010.

MSS: BĚLIČ, Jaroslav, KAMIŠ, Adolf a KUČERA, Karel. *Malý staročeský slovník* [online]. Verze 0.7.6. [cit. 10. 4. 2016]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný z: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

Nekuda: NEKUDA, Vladimír. Vybavení a provoz venkovské domácnosti ve středověku. In *Archaeologia historica*, 1990, 15.

Newerkla: NEWERKLA, Stefan Michael: *Sprachkontakte Deutsch-Tschechisch-Slowakisch*. Frankfurt am Main: Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2004.

Niederle: NIEDERLE, Lubor. *Slovanské starožitnosti*. Oddíl kulturní. Sv. 2. Praha, 1925.

OE: *Ottova encyklopedie A – Ž*. Vyd. 1. Praha: Ottovo nakladatelství, 2004.

OSN: *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí*. Praha: J. Otto, 1902.

Petráň: PETRÁŇ, Josef. *Dějiny hmotné kultury: vysokoškolská učebnice pro studenty fakult připravujících učitele*. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1985.

Polenský: POLENSKÝ, Ferdinand. *Z dějin života a práce řemesla pekařského*. Praha, 1910.

Pražák: PRAŽÁK, Vilém. *Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovenském lidovém obydlí*. In: *Český lid* 53, 1966, s. 321–348.

PMČ: GREPL, Miroslav. *Příruční mluvnice češtiny*. Vyd. 1. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.

PSJČ: *Příruční slovník jazyka českého*. Sv. I-VII. Praha: Státní nakladatelství, 1935–1957.

Rejzek: REJZEK, Jiří: *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2001.

Ślawski: ŚLAWSKI, Franciszek. *Słownik prosłowaniański*. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1974.

SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého*. Sv. I-VIII. Praha: Academia, 1989.

SSČ: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2003.

StčS: *Staročeský slovník*. Praha: Academia, 1968–2008.

StčS: *Staročeský slovník*. Praha: Academia, 1968–2008. / *Staročeský slovník*. Sv. 1-26 [online]. Verze 0.7.6. [cit. 10. 4. 2016]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný z: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

Staněk: STANĚK Josef. *Ukrojte si u nás: kapitoly z dějin chleba*. Vyd.1. Praha: Práce, 1989.

ŠimekSlov: ŠIMEK, František: *Slovníček staré češtiny* [online]. Verze 0.7.6. [cit. 10. 4. 2016]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný z: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

(ii) SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

Beranová, Magdalena. *Slované*. 2. přeprac. vyd. Praha: Libri, 2000.

Bělič, Jaromír, Adolf Kamiš a Karel Kučera. *Malý staročeský slovník: příručka ke studiu na filozofických a pedagogických fakultách*. Vyd. 1. Praha: SPN, 1979.

Broncová, Dagmar. *Historie pekárství v Českých zemích*; ed. Broncová D. Vyd. 1. Praha: MILPO media ve spolupráci s vydavatelstvím MILPO, 2001.

Brouček, Stanislav a Richard Jeřábek. *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Vyd. 1. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky v Praze a Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Mladá fronta: Brno, 2007, sv. 3, s. 718.

Černyš, Tetjana Oleksandrivna. *Slovjans'ka leksyka v istoryko-etymolohičnou vysvitlenni*. Kyjiv: Kyjivs'kyj nacional'nyj universitet im. Tarasa Ševčenko, 2003.

Český lid 53, 1966.

Encyklopedický slovník. Vyd. 1. Praha: Odeon, 1993.

Gebauer, Jan. *Historická mluvnice českého jazyka*. Praha: F. Tempský, 1898.

Grepl, Miroslav. *Příruční mluvnice češtiny*. Vyd. 1. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.

Holub, Josef a František Kopečný. *Etymologický slovník jazyka českého*. 3. přeprac. vyd. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1952.

Hubáček, Jaroslav. *Výběrový slovník českých slangů*. Vyd. 1. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 2003.

Janáček, Josef. *Přehled řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu*. Praha: SPN, 1963.

Jungmann, Josef: *Slovník česko-německý*. Sv. I-V. Praha: Academia, 1989–1990.

Komenský, Jan Amos, Jan Karlík a Josef Černý. *Orbis pictus: Svět v obrazech*. Hradec Králové: Jan Pospíšil, 1883.

Kott, Štěpán František: *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický*. Sv. I-X. Praha: knihtiskárna Josefa Koláře, 1878-1906.

Lamprecht, Arnošt, Dušan Šlosar a Jaroslav Bauer. *Historická mluvnice češtiny*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986. Učebnice pro vysoké školy.

Machek, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010.

Nekuda, Vladimír. Vybavení a provoz venkovské domácnosti ve středověku. In *Archaeologia historica*, 1990, 15.

Newerkla, Stefan Michael: *Sprachkontakte Deutsch-Tschechisch-Slowakisch*. Frankfurt am Main: Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2004.

Niederle, Lubor. *Slovanské starožitnosti*. Oddíl kulturní. Sv. 2. Praha, 1925.

Ottova encyklopedie A – Ž. Vyd. 1. Praha: Ottovo nakladatelství, 2004.

Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. Praha: J. Otto, 1902.

Petráň, Josef. *Dějiny hmotné kultury: vysokoškolská učebnice pro studenty fakult připravujících učitele.* Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1985.

Polenský, Ferdinand. *Z dějin života a práce řemesla pekařského.* Praha, 1910.

Pražák, Vilém. *Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovenském lidovém obydlí.* In: *Český lid* 53, 1966, s. 321–348.

Příruční slovník jazyka českého. Sv. I–VII. Praha: Státní nakladatelství, 1935–1957.

Rejzek, Jiří: *Český etymologický slovník.* Voznice: Leda, 2001

Sławski, Franciszek. *Słownik prosłowaniański.* Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1974.

Slovník spisovného jazyka českého. Sv. I–VIII. Praha: Academia, 1989.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia, 2003.

Staročeský slovník. Praha: Academia, 1968–2008.

Staněk Josef. *Ukrojte si u nás: kapitoly z dějin chleba.* Vyd.1. Praha: Práce, 1989.

Šimek, František. *Slovníček staré češtiny.* Praha: Orbis, 1947.

Winter, Zikmund. *Řemeslnictvo a živnosti XVI. Věku v Čechách: (1526–1620).* Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1909. Spisy muzejní, 171.

(iii) SEZNAM ELEKTRONICKÝCH ZDROJŮ

Bělič, Jaroslav, Kamiš, Adolf, Kučera, Karel. *Malý staročeský slovník* [online]. Verze 0.7.6. [cit. 10. 4. 2016]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný z: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

Elektronický slovník staré češtiny [online]. Verze 0.7.6. [cit. 10. 4. 2016]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný z: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

Gebauer, Jan: *Slovník staročeský* [online]. Verze 0.7.6. [cit. 10. 4. 2016]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný z: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

Heslář listkového materiálu ke Staročeskému slovníku [online]. Verze 0.7.6. [cit. 10. 4. 2016]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný z: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

Index slovníku staročeských osobních jmen Jana Svobody [online]. Verze 0.7.6. [cit. 10. 4. 2016]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný z: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

Staročeský slovník. Praha: Academia, 1968–2008. / *Staročeský slovník*. Sv. 1-26 [online]. Verze 0.7.6. [cit. 10. 4. 2016]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný z: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

<http://www.lidova-architektura.cz/prehled-seznam/encyklopedie/predpeci.htm>

<https://cs.wikipedia.org/wiki/Mil%C3%AD%C5%99>

<https://cs.wiktionary.org/wiki/peciv%C3%A1l>

https://cs.wikipedia.org/wiki/Pe%C4%8D%C3%A1rka_dvou%C3%BDtrus%C3%A1#cite_note-kuo2-1

<https://cs.wikipedia.org/wiki/Pe%C4%8Divo>

https://cs.wikipedia.org/wiki/Popelník_spalovací_zařízení

<https://cs.wikipedia.org/wiki/Peka%C5%99>

<https://cs.wiktionary.org/wiki/prsk>

https://cs.wikipedia.org/wiki/Sle%C4%8F_obecn%C3%BD

<http://slovník.vareni.cz/vypek/>

<http://www.zabijacky.cz/recepty-na-zabijacku/veprove-vypecky/>

<http://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=v%C3%BDpe%C4%8Dky>

SEZNAM ZKRATEK LIT. UVEDENÉ V PŘÍKLADECH

AlchLull	Raimund Lullius, <i>Praktika testamentu</i> (pojednání z oboru alchymie)
BiblDrážď	<i>Drážďanská bible</i>
BiblPraž	<i>Pražská bible</i>
Budyš	<i>Budyšínský rukopis</i>
Cestmand	<i>Cestopis tzv. Mandevilla</i>
DalK	<i>Dalimilova kronika</i>
EvVíd	<i>Vídeňský evangeliář</i>
HerbKřešť	<i>Herbář kněze mistra Křešťana</i>
HistSch	<i>Historia Scholastika</i>
HradRkp	<i>Hradecký rukopis</i>
JiřBrn	
LegKat	<i>Legenda o sv. Kateřině</i>
LékFrant	<i>Rukopisné sborníky pojednání lékařských, ale také astronomických</i>
NR	<i>Nová rada</i>
OlmEv	<i>Olomoucký evangeliář</i>
Ol. sb. PCh.	<i>Olomoucký sborník prací Petra Chelčického</i>
PasKlem	<i>Pasionál Klementinský</i>
RkpLékAstro	<i>Rukopisná sbírka pojednání lékařského, ale také astronomického</i>
SvatokupK	<i>Knížky o svatokupectví</i>
TandFlor	<i>Tandriáš a Floribella</i> (původní německá epická veršovaná skladba,
něm. konec 13. st)	
Tkadl	<i>Tkadleček</i>
Výkl. na MatEv	<i>Výklad na evangelium Matoušovo</i>
ŽaltWitten	<i>Wittenberský žaltář</i>

SEZNAM OBRÁZKŮ

Obr. 1: <http://www.curiavitkov.cz/clanek23.html>

Obr. 2: BEŇOVÁ, Marie. *Vybrané české názvy kuchyňského nádobí a náčiní v zrcadle jazykového vývoje: diplomová práce*. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, 2015, s. 11.

Obr. 3: <http://www.curiavitkov.cz/clanek23.html>

Obr. 4: http://www.zameckaslechta.cz/?page_id=113

Obr. 5–8: <http://www.curiavitkov.cz/clanek23.html>

Obr. 9: <http://www.mamuti.cz/experimenty/keramika.aspx>

Obr. 10: http://www.tyden.cz/rubriky/domaci/stolety-kuryr/za-prilis-male-housky-dostal-pekar-sedm-dnu-vezeni_320331.html

Obr. 11: <http://www.kicvelesin.cz/technicke-zajimavosti/>

Obr. 12: <http://zasnevimcovarit.wz.cz/2013/09/Domaci-chleba-podmaslovy.html>

Obr. 13:

https://cs.wikipedia.org/wiki/Pe%C4%8D%C3%A1rka_dvouh%C3%BDtrus%C3%A1

1

Obr. 14: <http://www.koreni.cz/recepty/silvestrovsky-citronovy-pecenac>

Obr. 15: <http://www.tradicnirecepty.cz/hlavni-chody/veprova-pecene-na-pive/>

Obr. 16: <http://www.vitalia.cz/clanky/katerina-cajthamlova-spotrebitel-je-liny-krajec-chleba/>

Obr. 17: <http://www.receptyonline.cz/recept--veprove-vypecky--2356.html>

POUŽITÉ ZKRATKY JAZYKŮ A JINÉ

ang.	anglický, angličtina
b.	bulharský, bulharština
br.	běloruský, běloruština
č.	český, čeština
čd.	český dialektický, česky dialekticky
dial.	dialektický
dl.	dolnolužický, dolní lužická srbština
germ.	germánský, germánština
hl.	hornolužický, horní lužická srbština
ch.	chorvatský, chorvatština
ie.	indoevropský, indoevropština
jsl.	jihoslovanský
lat.	latinský, latina
lit.	litevský, litevština
nč.	novočeský, nová čeština
něm.	německý, němčina
nhn.	novohornoněmecký
p.	polský, polština
pd.	polský dialektický
psl.	praslovanský, praslovanština
r.	ruský, ruština
rd.	ruský dialektický
ř.	řecký, řečtina
s.	srbský, srbština
sch.	srbochorvatský, srbochorvatština
slc.	slovenský, slovenština
sln.	slovinský, slovinština
stč.	staročeský, stará čeština
sthn.	starohornoněmecký
stnor.	staronordický
stind.	staroindický

stisl.	staroislandský
stp.	staropolský, stará polština
stpr.	staropruský, stará pruština
střhn.	středohornoněmecký
stsl.	staroslověnský, staroslověnština
šv.	švédský, švédština
ukr.	ukrajinský, ukrajinština
vsl.	východoslovanský
všesl.	všeslovanský
zsl.	západoslovanský

adj.	adjektivum
adv.	adverbium
aj.	a jiný, a jiné, a jiná
akuz.	akuzativ
ap.	a podobně
apod.	a podobně
arch.	archaický
atd.	a tak dále
bibl.	biblický, biblicky
činit. jm.	činitelské jméno
deadj.	deadjektivní
dem.	deminutivum, diminutivní
desubst.	desubstantivní
dial.	dialektický
expr.	expresivní
expr.	expresivní, expresivně
fem.	femininum
gen.	genitiv
geol.	geologický, geologicky
j.	jazyk
jm.	jmenný, jméno

jz.	jihozápadní, jihozápadně
kniž.	knižní, knižně
konat.	konatelský
mask.	maskulinum
n.	nebo
nář.	nářeční, nářečně
n. l.	našeho letopočtu
např.	například
nář.	nářeční
neutr.	neutrum
neživ.	neživotnost, neživotný
nom.	nominativ
obec.	obecný, obecně
obv.	obvyklý, obvykle
obyč.	obyčejný, obyčejně
odb.	odborně
os.	osoba
part.	participium
pek.	pekařský, pekařsky
pl.	plurál
pol.	polovina
popř.	po případě
pos.	posesivní
pozn.	poznámka
příp.	případně
resp.	respektive
řidč.	řidčeji
sg.	singulár
slang.	slang, slangově, slangový
spis.	spisovný
subst.	substantivum
sv.	severozápadní, severozápadně
tech.	technický, technicky

tj.	to je
tzv.	tak zvaný, tak zvaně
vých.	východní, východně
zast.	zastaralý, zastarale
záp.	západní, západně
zdrob.	zdrobnělý, zdrobnělina
zejm.	zejména
zvl.	zvláště
živ.	životnost, životný
*	rekonstruovaný tvar
<	vzniklo z (něčeho)
>	dalo vzniknout (něčemu)

REJSTŘÍK (zpracovaných hesel, jejich derivátů a sémanticky blízkých tvarů, tvarů příbuzných, výchozích a rekonstruovaných):

<i>*aidh-</i> , ie.	36	<i>camino</i> , it.	31
<i>*dheu-</i> , ie.	34	<i>camínus</i> , lat.	31
<i>*dhúmo-</i> , ie.	34	<i>cienki</i> , p.	64
<i>*dymъ</i> , psl.	34	<i>copúch</i> , stč.	45
<i>*jestěja</i> , psl.	36	<i>coquere</i> , lat.	22
<i>*k'el-</i> , ie.	49	<i>čelestie</i> , stč.	35, 45
<i>*kle(p)nōti</i> , psl.	29	<i>čeřén</i> , srč.	43
<i>*kl-on</i> , ie.	49	<i>declīnō</i> , lat.	49
<i>*kloniti (sę)</i> , psl.	49	<i>dhúmáh</i> , stind.	34
<i>*paliti</i> , psl.	54	<i>dōti</i> , stsl.	34
<i>*pekʷ</i> , ie.	22, 25, 81	<i>družbanec</i> , stč.	76
<i>*pekti</i> , ps.	10, 22, 25, 68, 70, 73	<i>dřevoščěp</i> , stč.	62
<i>*pel-</i> , ie.	40, 54	<i>dünn</i> , něm.	64
<i>*popelъ/pepelъ</i> , psl.	40	<i>dýměti</i> , stč.	32
<i>*skei-</i> , ie.	63	<i>dymnatý</i> , stč.	32
<i>*skei-p-</i> , ie.	63	<i>dymné</i> , stč.	32
<i>*sopti</i> , psl.	46	<i>dymní</i> , stč.	32
<i>*suep-</i> , ie.	46	<i>dymnice</i> , č..	33
<i>*ščipati</i> , psl.	63	<i>dymník</i> , č.	29, 30, 32, 33, 34, 45
<i>*ten-</i> , ie.	64	<i>dymniti</i> , č., stč.	32, 33
<i>*tenu-</i> , ie.	64	<i>dymnitý</i> , č.	33
<i>*тънѣкъ</i> , psl.	64	<i>dymnivka</i> , č.	33
<i>*uel-</i> , ie.	53	<i>dymnost</i> , č.	33
<i>*uōl-</i> , ie.	53	<i>elýō</i> , ř.	54
<i>*val'ati</i> , psl.	53	<i>fúmus</i> , alt.	34
<i>*valiti</i> , psl.	53	<i>helfaere</i> , střhn.	47
<i>Bäcker</i> , něm.	58	<i>helfen</i> , něm.	47
<i>bochník</i> , č., stč.	17, 66, 67	<i>helfř</i> , stč.	47, 48, 59
<i>calta</i> , č., stč.	76, 77	<i>helfnout</i> , č., něm.	47

<i>hornošě</i> , stč.	76	<i>kloník</i> , č.	49
<i>husce</i> , č., stč.	77	<i>klonít (sja)</i> , r.	49
<i>húska</i> , č.	76	<i>kloniti</i> , č., stč.	48, 49
<i>chlebná pec</i> , čd.	24	<i>klonkovati</i> , č.	48
<i>chlebnice</i> , čd.	14, 24	<i>kloňmo</i> , č.	48
<i>chlebovka</i> , čd.	14, 24	<i>klonouti</i> , č.	48
<i>inclīnō</i> , lat.	49	<i>klonýř</i> , č.	48, 49
<i>istéje</i> , sln.	36	<i>klopiti</i> , č.	29
<i>jesće(je)</i> , dl.	36	<i>koblih</i> , č., stč.	76, 77
<i>Kamin</i> , něm.	31	<i>koláč</i> , č.	66
<i>kamín</i> , r.	31	<i>komín</i> , p.	31
<i>kámínos</i> , ř.	31	<i>komín</i> , č., stč.	10, 15, 29, 30, 31, 32, 38, 45
<i>képti</i> , lit.	22	<i>kómin</i> , ukr.	31
<i>klaněti</i> , stč.	48	<i>kominář</i> , č.	30
<i>kláněti</i> , stč.	48	<i>kominářka</i> , č.	30
<i>klenba</i> , č.	15, 26, 27, 28	<i>komínek</i> , č., stč.	30, 31
<i>klenbový</i> , č.	28, 29	<i>komínice</i> , č.	30
<i>klenební</i> , č.	28	<i>kominiectví</i> , č.	30, 31
<i>klenout</i> , č.	29	<i>kominiček</i> , č.	31
<i>klenouti</i> , č.	26, 28	<i>kominičin</i> , č.	30
<i>klenutí</i> , č.	27, 28, 29	<i>kominičiti</i> , č.	30
<i>klenutíčko</i> , č.	28	<i>kominík</i> , č.	30, 31
<i>klenutka</i> , č.	27	<i>kominíkův</i> , č.	30
<i>klenutobřich</i> , č.	27	<i>komínkovitý</i> , č.	31
<i>klenutokvět</i> , č.	27	<i>kominník</i> , stč.	30
<i>klenutý</i> , č.	27, 29	<i>komínový</i> , č., stč.	30, 31, 45
<i>klepát</i> , r.	29	<i>kómyn</i> , ukr.	31
<i>klo`niti (se)</i> , s./ch.	49	<i>krapl</i> , stč.	76
<i>klonek</i> , č.	49	<i>kulatý bochník/pecen/chleba</i> , čd.	67
<i>kloněk</i> , č.	48, 49	<i>lankóti</i> , lit.	49
<i>klonic' (się)</i> , p.	49	<i>leňkti</i> , lit.	49
<i>kloníček</i> , č.	49	<i>liňkti</i> , lit.	49

<i>mestkomín</i> , stč.	30
<i>nasázěti</i> , stč.	60
<i>naščiepati</i> , stč.	62
<i>nějstějě</i> , stč.	35
<i>něšč</i> , hl.	36
<i>niestějě</i> , stč.	35, 36
<i>nístěj</i> , č.	35, 36, 38
<i>nístějka</i> , č.	36
<i>nístějový</i> , č.	36
<i>nístěň</i> , č.	35
<i>ohnivo</i> , stč.	43
<i>opečky</i> , č.	74
<i>opéka</i> , b.	22
<i>opěka</i> , čd.	22
<i>opieka</i> , p.	22
<i>p'ěcuurka</i> , pd.	70
<i>pačati</i> , stind.,	22
<i>pále</i> , ř.	40
<i>palit'</i> , r.	54
<i>pálit</i> , č.	54
<i>paliti</i> , stsl.	54
<i>páliti</i> , č., s./ch.	38, 54
<i>pec</i> , č., stč. ...	5, 7, 10, 11, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 29, 34, 35, 37, 38, 41, 52, 53, 54, 68, 81
<i>pec'arka</i> , pd.	70
<i>pecák</i> , č.	23, 47, 51, 52, 81
<i>pecanka</i> , č.	41
<i>pecarka</i> , stč.	70
<i>pecař</i> , č.	49
<i>pecařka</i> , č.	50
<i>pecařsky</i> , č.	50
<i>pecařský</i> , č.	50

<i>pecařství</i> , č.	50
<i>pecen</i> , č., stč.	16, 23, 66, 67, 68
<i>pecének</i> , č.	67
<i>pecenné</i> , č.	24, 67
<i>pecenъ</i> , psl.	73, 75
<i>peci</i> , č., stč. ...	10, 20, 21, 22, 25, 51, 58, 68, 70, 78, 81
<i>pecidlo</i> , č.	23
<i>pecina</i> , č., stč.	23
<i>pecínek</i> , č., čd.	67
<i>pecinka</i> , č.	41
<i>peciště</i> , č.	18, 37, 38, 41, 81
<i>pecivál</i> , č.	23, 52, 53
<i>peciválek</i> , č.	52, 53
<i>peciválka</i> , č.	23, 53
<i>peciválkovati</i> , č.	53
<i>peciválský</i> , č.	53
<i>peciválství</i> , č.	23, 53
<i>pécka</i> , č., stč.	23
<i>pecnář</i> , č., stč.	50, 66, 67
<i>pecnářka</i> , č.	50, 67
<i>pecnářský</i> , č.	50, 67
<i>pecnářství</i> , č.	50, 67
<i>pecnářův</i> , č.	50, 67
<i>pecnec</i> , č., stč.	67
<i>pecní</i> , stč.	23
<i>pecníček</i> , č.	50
<i>pecník</i> , č., stč.	50, 67
<i>pecnový</i> , č., stč.	66, 67
<i>pecný</i> , č.,	23, 68
<i>pecopalička</i> , č., stč.	54, 55
<i>pecopalka</i> , č., stč.	54, 55

<i>pecový, stč.</i>	23	<i>pečeruka, sch.</i>	70
<i>pecura, sch.</i>	70	<i>pečerycja, ukr.</i>	70
<i>pecz, stč.</i>	20, 22, 38	<i>pečiaraka, slc.</i>	70
<i>peč, č.</i>	21, 58, 77	<i>pečie, slc.</i>	21
<i>péča, rd., sln.</i>	22	<i>pečínka, č.</i>	74, 75
<i>pečák, čd.</i>	72	<i>pečírka, č.</i>	70
<i>pečán, čd.</i>	72	<i>pečivárna, č.</i>	77
<i>pečánka, stč.</i>	69	<i>pečivo, č.</i> 15, 16, 17, 25, 53, 66, 70, 74, 75, 76, 77, 78, 81	
<i>pečar, čd.</i>	70	<i>pečivost, č.</i>	77
<i>pečár, čd.</i>	70	<i>pečivový, č.</i>	77
<i>pečárek, čd.</i>	70	<i>pečivý, č.</i>	77
<i>pečárka, č.</i>	25, 68, 69, 70	<i>pečovat, č.</i>	22
<i>pečárkový, č.</i>	70	<i>pečurka, sch.</i>	70
<i>pečárky, č.</i>	69, 70	<i>pěčůrka, sch.</i>	70
<i>pečarycja, ukr.</i>	70	<i>pekárák, čd.</i>	24
<i>péče, č.</i>	22	<i>pekarčák, čd.</i>	14, 24
<i>pečenáč, č.</i>	71, 72, 73, 81	<i>pekárka, čd.</i>	14, 24, 70
<i>pečenák, č.</i>	72	<i>pekárna, č.</i>	14, 18, 24
<i>pečeňák, čd.</i>	72	<i>pekárník, č.</i>	55
<i>pečenář, č.</i>	72, 74	<i>pekarščák, čd.</i>	24
<i>pečenářka, č.</i>	74	<i>pekař, č., stč.</i> 25, 51, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 77, 81	
<i>pečenářský, č.</i>	74	<i>pekařčic, č.</i>	55, 56
<i>pečeně, č., stč.</i>	43, 70, 72, 73, 74, 75, 81	<i>pekařčin, č.</i>	56
<i>pečenec, č.</i>	72, 74	<i>pekařic, č.</i>	55
<i>pečení, č.</i>2, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 22, 24, 35, 37, 41, 42, 44, 49, 50, 61, 64, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 81		<i>pekaříček, č.</i>	55, 56
<i>pečenie, stč.</i>	75	<i>pekařík, č.</i>	55, 56
<i>pečeňka/pečenka/pečinka, č.</i>	74	<i>pekařina, č.</i>	56
<i>pečenky, čd.</i>	74	<i>pekařka, č.</i>	56
<i>pečený, č.</i>	25, 52, 67, 68, 71, 72, 74, 78	<i>pekařsky, č.</i>	56, 93
<i>pečenyje, psl.</i>	75	<i>pekařský, č.</i>	19, 41, 56, 61, 93
<i>pečerica, r.</i>	70	<i>pekařství, č.</i>	5, 7, 16, 18, 25, 56, 82

<i>pekařův</i> , č.	56, 57, 64	<i>praženice</i> , stč.	43
<i>pek-ti</i> , psl.	21, 78	<i>předpecí</i> , č.	40, 81
<i>pekty</i> , ukr.	21	<i>předpéci</i> , č., stč.	41
<i>pekú</i> , r.	21	<i>předpecký</i> , č.	41
<i>pelanne</i> , stpr.	40	<i>předpecní</i> , č.	41
<i>pelenaí</i> , lit.	40	<i>předpecný</i> , č.	41
<i>pepel</i> , b.	40	<i>puč arka</i> , pd.	70
<i>perník</i> , č., stč.	76, 77	<i>raust</i> , stnord.	44
<i>peš-ti</i> , stsl.	21, 25	<i>rešť</i> , stč.	44
<i>pícka</i> , č., stč.	23	<i>roháček</i> , č., stč.	76, 77
<i>piec</i> , p.	21, 58	<i>rost</i> , r.	44
<i>piecť</i> , slc.	21	<i>Rost</i> , něm.	44
<i>piecza</i> , stp.	22	<i>röst</i> , šv.	44
<i>pieczarka</i> , p.	70	<i>rōste</i> , střhn.	44
<i>pivnice</i> , stč.	27	<i>roszt</i> , pd.	44
<i>pječa</i> , hl.	22	<i>rošt</i> , č., stč., slc.	15, 42, 43, 44
<i>podpopelník</i> , č., stč.	76, 77	<i>roštec</i> , č., stč.	42, 43
<i>podpopelný</i> , č., stč.	77	<i>roštěná</i> , č.	43, 74
<i>polěti</i> , stsl.	54	<i>roštěnc</i> , č.	43
<i>pollen</i> , lat.	40	<i>roštěnka</i> , č.	43
<i>pomahač</i> , stč.	47	<i>roštěr</i> , č.	43
<i>popel</i> , č., stč.	10, 39, 40	<i>roštiček</i> , č.	43
<i>popelečník</i> , č.	39	<i>roštík</i> , č.	43
<i>popeliště</i> , č.	39	<i>roštiště</i> , č.	43
<i>popelnice</i> , č.	40	<i>roštiti</i> , č.	43
<i>popelníček</i> , č.	39, 40	<i>roštjě</i> , č.	43
<i>popelník</i> , č.	15, 34, 38, 39, 40	<i>roštnice</i> , č.	44
<i>popelníkový</i> , č.	40	<i>roštování</i> , č.	43
<i>popelъ</i> , stsl.	40	<i>roštovanie</i> , stč.	44
<i>popiól</i> , p.	40	<i>roštovati</i> , č.	44
<i>popol</i> , slc., stč.	39, 40	<i>roštovka</i> , č.	44
<i>posázěti</i> , stč.	60	<i>roštovnice</i> , č.	44

<i>roštovna</i> , stč.	44	<i>svitek</i> , č., stč.	76, 77
<i>roštový</i> , č.	44	<i>szczypac</i> , p.	63
<i>roštýř</i> , č.	43	<i>šcep</i> , stč.	63
<i>sazeč</i> , č.	41, 59, 60, 61	<i>ščepač</i> , stč.	62
<i>sazečka</i> , č.	60	<i>ščepъ</i> , stsl.	63
<i>sazečství</i> , č.	60	<i>ščiepaný</i> , stč.	62
<i>sázeti</i> , č.	60, 61	<i>ščiepati (sě)</i> , stč.	62
<i>sázěti</i> , stč.	60, 61	<i>ščípák</i> , stč.	61
<i>scīpiō</i> , lat.	63	<i>ščipát'</i> , r.	63
<i>shiver</i> , angl.	63	<i>ščipati</i> , stč.	62
<i>sípat</i> , č.	46	<i>špiclák</i> , stč.	76
<i>skepo-</i> , ie.	63	<i>štěp</i> , č.	63
<i>skiēpti</i> , lit.	63	<i>štěpány</i> , čd.	63
<i>skipa</i> , stsl.	63	<i>štípa</i> , č.	62
<i>skleníti</i> , sln.	29	<i>štípač</i> , č.	62
<i>sklenutie</i> , stč.	27, 28	<i>štípač</i> , č.	62, 64
<i>sklep</i> , č., stč.	26, 27, 28	<i>štípaček</i> , č.	62
<i>sklépek</i> , č., stč.	27	<i>štípačka</i> , č.	62
<i>sklepiac</i> , p.	29	<i>štípačka</i> , č.	62
<i>sopauch</i> , č.	45	<i>štípák</i> , č., stč.	61, 62, 63
<i>sopauchový</i> , č.	45	<i>štípaky</i> , čd.	63
<i>sopaušek</i> , č.	45	<i>štípanek</i> , č.	62
<i>sopét</i> , r.	46	<i>štípání</i> , č.	61, 62
<i>sópih</i> , sln.	46	<i>štípanka</i> , č.	62
<i>sopouch</i> , č.	45, 46	<i>štípaný</i> , č.	62
<i>sopsti</i> , stsl.	46	<i>štípatelný</i> , č.	62
<i>sópsti</i> , sln.	46	<i>štípati</i> , č.	62, 63
<i>soptit</i> , č.	46	<i>štípavě</i> , č.	62
<i>sopúch</i> , slc.	45, 46	<i>štípavý</i> , č.	62
<i>sópúch</i> , č.	46	<i>štípky</i> , čd.	63
<i>sopuch(a)</i> , p.	46	<i>ta`nak</i> , s./ch.	64
<i>sopuchъ</i> , psl.	46	<i>tanú-</i> , stind.	64

<i>tencě</i> , stč.	63	<i>véliti</i> , lit.	54
<i>tenčěti</i> , stč.	63	<i>volverere</i> , lat.	54
<i>tenčice</i> , č.	64	<i>vypéci</i> , č., stč.	79
<i>tenčina</i> , č.	64	<i>výpeček</i> , č.	79, 80
<i>tenčíř</i> , č.	63, 64	<i>vypečený</i> , č.	79
<i>tenčitedlný</i> , č.	64	<i>výpečky</i> , č.	78
<i>tenčiti</i> , stč.	63, 64	<i>výpek</i> , č.	78, 79
<i>tenuis</i> , lat.	64	<i>vypékati</i> , č.	79
<i>thin</i> , angl.	64	<i>vypeklost</i> , č.	79
<i>tónkij</i> , r.	64	<i>vypeklý</i> , č.	79
<i>týkanec</i> , č., stč.	76, 77	<i>walac'</i> , p.	53
<i>тънѣкъ</i> , stsl.	64	<i>zadni pec</i> , čd.	14, 24
<i>válet</i> , č.	24, 53	<i>zadnice</i> , čd.	14, 24
<i>valját</i> , r.	53	<i>zaklenoti</i> , stsl.	29
<i>valjati</i> , stsl.	53	<i>žemle</i> , stč.	17, 76
<i>valjáti</i> , s./ch.	53		

ANOTACE

Magisterská diplomová práce se zabývá, jak už vyplývá z jejího názvu, sémantickou motivací českých názvů pece, pojmenování jejich částí, motivací vzniku pojmenování činitelských jmen s pečením spojených a názvů pečených kulinářských výrobků. Ve stěžejní, jazykové, části je zpracováno 27 hesel. Ta jsou stručně charakterizována, následně je zpracován jejich jazykový vývoj od dob staré češtiny po současnost, nemalý prostor je věnován také etymologii a slovotvorbě vybraných slovních tvarů. Východiskem pro tuto praktickou část je část první, teoretická, která nastiňuje vývoj topeništních zařízení a také pekařství nejen v Čechách.

ANNOTATION

This master's thesis deals with semantic motivation of Czech designations of furnace, naming its parts and also motivation of formation of nomina agentis associated with baking and names of culinary baked products. Key part of this thesis (the linguistic one) contains 27 entries. I briefly described these, then I introduced its language development since the Old Czech to present. Considerable space in this part is also devoted to etymology and word formation of particular names. The starting point for this (practical) part is the first (theoretical) part of this thesis, which outlines the development of furnace facilities and bakery in Bohemia.